

2004

Norbertijner Abdij-economie en Landschap

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Norbertijner Abdij-economie en Landschap" (2004). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.* 14.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/14

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

**Norbertijner Abdij-economie
en Landschap**

**Norbertijner Abdij-economie
en Landschap**

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de veertiende contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 8 mei 2004 in het Landgoed Mariënwaerd

Redactie: H. Janssens

D/2004/0942/7

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
h.janssens@abdiuverbode.be

Inleiding

Voor de veertiende contactdag stond de locatie centraal, namelijk het Landgoed Mariënwaerdt in Beesd, het na de opheffing van de abdij in 1592 intact gebleven domein van een van de grootste en voornaamste norbertijner abdijen in de Nederlanden. In functie hiervan werd het thema norbertijner abdij-economie en landschap gekozen.

Alhoewel abdijen primair religieuze gemeenschappen vormen, kan hun bestaan onmogelijk los worden gezien van het landschap waarin zij zich bevinden. Al direct vanaf hun vroegste begin, bij de stichting, worden de bestaansmogelijkheden van de abdijen beïnvloed of zelfs bepaald door hun fysieke omgeving. In de Nederlanden zien we abdijen die zijn gesticht in de zeekelegebieden, waar een voortdurende strijd tegen het water moest worden gevoerd, andere op de vruchtbare rivierkleigronden, maar ook enkele die zijn gesticht op de arme zandgronden van de Kempen. Elke abdij probeerde haar economie aan te passen aan de mogelijkheden die haar omgeving bood. Tegelijk zien we ook hoe de norbertijner abdijen actief ingrijpen in hun omgeving en deze naar hun hand proberen te zetten, mede om haar zo goed mogelijk te exploiteren. Dit gebeurde door middel van ontginning, de aanleg van dijken en wateringen, door bemesting, herinrichting van percelen en boerderijen enzovoort.

In de eerste lezing geeft Bas van Bavel een overzicht van deze relatie tussen norbertijner abdij-economie en landschap in de Nederlanden. Hierbij komt aan de orde in hoeverre de keuze voor een bepaald landschapstype bij de stichting bewust was. Ook zal blijken in hoeverre de norbertijnen inderdaad een actieve rol hebben gespeeld in de inrichting van het landschap. Tenslotte of er hierin iets typisch norbertijns is te zien, of eerder een aanpassing aan de landschappelijke kenmerken van de streek.

Vervolgens gaat Karel Leenders in op een zeer specifieke vorm van exploitatie van het landschap, namelijk de turfgraverij door het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal en de abdij van Tongerlo.

In de derde bijdrage geeft Hans Mol een beeld van het uithofstelsel bij de Friese norbertijnen, aan de hand van een visuele reconstructie van de ligging van de abdijgoederen, geholpen door de modernste digitale techniek. In vergelijking met zijn voordracht in 2000, tijdens de tiende contactdag in Leeuwarden, gaat hij nu bijzonder in op de situaties bij de abdij Lidlum en het zusterklooster Monnikerbajum, en verder staat het landschap meer centraal.

Na deze drie lezingen hebben de deelnemers een korte excursie te voet gemaakt op het Landgoed Mariënwaerdt onder de leiding van historicus-geograaf John Mulder verbonden aan de Universiteit Wageningen. Van het landgoed zoals het nu is kan men zich een idee vormen via www.marienwaerdt.nl.

De Werkgroep dankt de verschillende sprekers en de gids omdat door hun inspanningen zowel de contactdag als deze tekstbundel mogelijk werden. Een bijzonder woord van dank hierbij aan Bas van Bavel die met deze contactdag afscheid neemt van de Werkgroep, waarin hij sedert 1992 steeds constructief heeft meegewerkt. Dank aan de familie van Verschuer voor de geboden gastvrijheid en interesse en dank ook aan alle aanwezige deelnemers.

Norbertijner abdijen en landschap in de Nederlanden,
12de-16de eeuw: eenheid of verscheidenheid?

B.J.P. van Bavel

Inleiding

Dit referaat hoopt een aantal vragen schetsmatig te beantwoorden. Hoe zijn de norbertijner abdijen in de Nederlanden omgegaan met het landschap? Hoe hebben ze het geëxploiteerd en hoe werd daardoor de inrichting van het landschap beïnvloed? Was hierin iets typisch norbertijns, waardoor er een eenheid onder de norbertijner abdijen in dit opzicht valt waar te nemen, of pasten de abdijen zich aan de regionale verscheidenheid aan?

De relevantie van dit onderwerp ligt op diverse terreinen. Allereerst binnen de norbertijner geschiedenis: grond vormde in de pre-industriële periode de grootste inkomstenbron en basis van alle activiteiten van een abdij. Exploitatie van grondbezit was ook de voornaamste taak van veel abdijsleden, wat ook weerspiegeld wordt in administratie en archiefvorming. De bronnen die hiervan het gevolg zijn bieden tegelijkertijd ook de kans om meer inzicht te verkrijgen in historische geografie, economische en sociale ontwikkeling van de streken waarin de betreffende abdijen gelegen zijn. Mogelijkheden hiertoe zijn nog grotendeels onbenut.

Stichtingsperiode

Veel van de norbertijner abdijen zijn gesticht in de periode 1125-1150. Dit was een zeer gunstige periode, vanwege de sociale en politieke stabiliteit, die bevolkingsgroei, uitbreiding van het landbouwareaal en de opkomst van steden mogelijk maakte. In deze context zijn de oudste norbertijner abdijen gesticht en gedoteerd. De keuze voor een stichtingsplaats lijkt nauwelijks gemaakt op basis van religieuze of ideële overwegingen, in tegenstelling tot de weergave in contemporaine en negentiende-eeuwse literatuur. Eerder waren economische motieven bepalend. Veel abdijen zijn gesticht in streken in volle ontwikkeling, waar veel ontginningen waren verricht, in of dichtbij stedelijke kernen (zoals Middelburg, Antwerpen, etc.) of aan kruispunten van wegen. Hier kon men de economische dynamiek van deze periode het beste aftappen.

Op de stichtingsplaatsen was het landschap dus al grotendeels ontgonnen, gepercelleerd en ingericht (cf. Mariënweerd en Tongerlo). Ook allerlei grote kapitaalinvesteringen, zoals in dijken, sluizen, molens, waren hier al gedaan op het moment van stichting. De maatschappelijke en economische structuren waren hier al ontwikkeld, waarbij men kan denken aan domeinen, banale rechten, dorpsgemeenschappen, steden, markten en allerlei surplus-extractie-verhoudingen. In dit opzicht was er dus weinig ruimte voor een norbertijner "eigenheid"; regionale karakteristieken waren dominant.

Tijdperk van de directe exploitatie, twaalfde-dertiende eeuw

Exploitatie / arbeidskracht

In de wijze van exploitatie van het grondbezit pasten de norbertijner abdijen zich grotendeels aan de bestaande structuren aan. Veel abdijen namen de domaniale elementen over, en pasten ze in de abdij-economie in, ondanks de eventuele religieuze wil om alleen gebruik te maken van inkomsten uit eigen arbeidskracht. Hetzelfde gold voor inkomsten uit tienden en banmolens, die men geenszins heeft versmaad, zelfs niet in de vroegste periode. Norbertijner abdijen hebben vaak de exploitatie ter hand genomen door een combinatie van allerlei vormen van arbeidskracht, inclusief resten van domanialiteit, karrendiensten en maaidiensten. Ook hebben de abdijen gebruikgemaakt van loonarbeid, al weten we daar weinig van. Het enige typische aspect van de exploitatie van grondbezit bij de norbertijner abdijen is de inzet van conversen, die zeker in de vroegste periode tamelijk talrijk moeten zijn geweest.

Invloed op het landschap

Op het vlak van de ontginningen hebben de norbertijner abdijen nauwelijks een bijdrage geleverd aan de inrichting van het landschap, aangezien het meeste abdijbezit hetzij al ontgonnen was, hetzij nog eeuwenlang onontgonnen bleef. Bewijs van grote ontginningsactiviteit is er nauwelijks of niet. Wel leverden de abdijen een relatief grote bijdrage aan de bedijking en inpoldering in deze periode (zoals in Zeeland, Vlaanderen en Friesland), net zoals de cisterciënzer abdijen dat deden. Deze bijdrage bestond echter niet uit de inzet van mankracht, maar vooral uit kapitaalsinvesteringen. De inbreng in bedijking kwam dan ook niet voort uit de eigenheid van deze ordes, maar uit hun economische succes en kapitaalkracht. Opvallend is verder de opbouw van grote landbouwexploitaties, de uithoven. Deels waren dit eigen creaties, gevormd door schenking, koop en arrondering, maar deels waren dit gewoon overgenomen domeinen. De grootte van het norbertijner landbouwbedrijf, de relatief grote percelen en de homogene bezitsstructuur zijn wel uitzonderlijk, al hebben de norbertijnen deze opbouw van uithoven gemeen met andere ordes en ook met leken grootgrondbezitters. Steeds duidelijker wordt dat de vorming van dergelijke grote uitbatingen een vrij algemene tendens in deze periode is.

Abdij-economie en markt

De norbertijner uithoven verschilden met name van elkaar door de ligging en het landschap, en brachten dus uiteenlopende opbrengsten/producten voort. Zandgronden leverden hout en rogge, veengebieden turf, de heidevelden wol, enzovoort. Door hun verspreide ligging waren de uithoven vaak complementair aan elkaar binnen het grotere geheel van de abdij-economie. Deels is deze complementariteit het gevolg van toeval (zoals door de herkomst van de weldoeners), maar misschien voor een deel ook van een bewuste politiek.

De schakel tussen uithoven en abdij werd gevormd door de stadshoven, die fungeerden als opslagplaats en overslagpunt. Een voorbeeld hiervan is het vervoer van hout

en turf uit het Land van Cuijk naar de stadshof in Grave aan de Maas, en vervolgens naar de abdijs Mariënweerd. In toenemende mate gingen de stadshoven ook de schakel vormen tussen de uithoven en de markt, aangezien de uithoven steeds meer gingen produceren voor de markt en de abdijen zelf hun producten inkochten op de markt, in plaats van te steunen op een soort van zelfvoorziening. Een mooi voorbeeld hiervan wordt gevormd door de rol van de verschillende norbertijner stadshoven in Den Bosch. Een sterk gevolg van de inschakeling van het landschap van de uithoven in deze grotere verbanden van abdijs-economie en markt is een toenemende regionale specialisatie. Door comparatief voordeel, bepaald door het landschap en door de sociaal-economische structuur van de streek, wordt het landschap hier sterker benut voor bepaalde soorten van productie. Bij kleine gezinsbedrijven gebeurt dit in veel mindere mate. De specialisatie voor de markt en de omvang van surplussen namen dus toe door inrichting van uithoven, op hun beurt weer een element vormend in de opkomst van steden en markten.

Periode van indirecte exploitatie

Rond 1300 gingen de meeste abdijen hun grondbezit in termijnpacht uitgeven. Uithoven werden in deze periode hiertoe veelal opgesplitst in losse percelen die afzonderlijk werden verpacht. De norbertijnen worden door deze ontwikkeling in toenemende mate administrateur/rentmeesters, en de band tussen abdijen en landschap wordt veel losser. Op twee punten valt nog invloed te zien. Allereerst via de opkomst van grote pachtboerderijen, mogelijk gemaakt doordat de abdijen grote oppervlakten pachtgrond kunnen aanbieden en dat doen via een zakelijke, competitieve verpachting. De pachtboerderijen die uit dit proces voortkomen, specialiseren zich zeer sterk voor de markt en gaan hierbij soms over tot een andere inrichting van het landschap, gefaciliteerd door de kapitaalsinvesteringen van de abdijen. Een voorbeeld vormt de aanleg van eendenkooien in het Nederlandse rivierengebied. Ten tweede oefenen de abdijen invloed uit op het landschap via de eigen boerderij, die zij veelal nog behouden rondom het abdijscomplex. Op deze eigen boerderij, met een oppervlakte van zo'n 50-400 hectare, vindt vaak ook een sterke specialisatie plaats. De rest van de abdijsgoederen wordt verpacht; invloed op het landschap vindt slechts indirect plaats via de pachters. In de exploitatie passen deze zich sterk aan de regionale mogelijkheden aan; zowel aan het landschap als aan de sociaal-economische structuren.

Enkele conclusies

Het geheel overziend, vallen er enkele conclusies te trekken ten aanzien van de interactie tussen norbertijner abdijen en landschap. Allereerst blijkt deze interactie vooral sterk te zijn geweest in de vroegste periode (twaalfde-dertiende eeuw). Echt typisch norbertijner elementen zijn in deze interactie nauwelijks te vinden. De norbertijnen opereerden net zoals andere grootgrondbezitters, met slechts de conversen als verschil met leken-grootgrondbezitters. De afwezigheid van een typisch norbertijne "landschapspolitiek" geldt al vanaf de vroegste periode.

Samen met de andere grootgrondbezitters, met name de cisterciënzer abdijen, hebben de norbertijnen vooral invloed uitgeoefend op het landschap door het accumuleren van grondbezit (leidend tot opbouw van uithoven), de ruime beschikbaarheid van kapitaal (die investeringen in dijken, molens, etc. mogelijk maakte) en de sterke gerichtheid op de markt (die leidde tot meer specialisatie in de landbouw). Dit samenstel leverde een bijdrage aan economische groei, de toename van handel en de opkomst van steden. Na het verlaten van de directe exploitatie, rond 1300, zette dit effect zich in feite door, maar dan voornamelijk via de grote pachtboeren.

In deze interactie door de eeuwen heen was de invloed van de regio (zowel door landschap als maatschappelijke structuur) op de exploitatie van het grondbezit door de norbertijner abdijen groter dan die van de abdijen op het landschap. De slotconclusie moet luiden dat er op dit terrein weliswaar enige norbertijner eenheid is, maar vooral regionale verscheidenheid.

Norbertijnen en Norbertinessen:
turf en landschap

K.A.H.W. Leenders

Inleiding

In deze eenentwintigste eeuw moeten we de gender-aspecten niet uit het oog verliezen. Bij haast alle betogen over de invloed van kloosters op landschap en economie draait het om monniken en lekenbroeders. De dames blijven uit het zicht, verborgen onder een hoofddoekje en achter tralies. Mijn betoog probeert het evenwicht wat te herstellen. Twee vragen stel ik centraal:

- Hoe gingen de norbertijnen van Tongerlo en de norbertinessen van Catharinadal om met de veengebieden in het kloosterbezit?
- Was er een typisch norbertijner aanpak?

Alhoewel Tongerlo dateert uit de grote stichtingsgolf van norbertijner abdijen 1120-1135, begon de exploitatie van de veengronden in de Tongerlose domeinen pas tegen 1372. Het veel later gestichte klooster Catharinadal, het dateert van 1271, begon daarentegen haast onmiddellijk met de uitbating van de net verworven veengebieden. In beide gevallen gaat het om grondexploitatie lang na de periode waarin het klassieke norbertijner domeinbeheer dominant was. We vinden daarvan inderdaad niets terug bij de veenexploitatie.

Tongerlo

Stichting abdij

De abdij Tongerlo werd in 1133 gesticht en ligt in Tongerlo, vlak bij Westerlo, op 50 km van Essen. De abdij werd nooit verplaatst en bestaat nog steeds. Het grootste deel van het archief bevindt zich op de abdij. De grootste veengebieden die de abdij bezat lagen bij Essen, Kalmthout en Huijbergen. We gaan eens zien hoe Tongerlo daar mee omsprong.

Verwerving bezit

Tien tot dertig jaar na de stichting van de abdij, verwierf deze gronden en rechten langs de Roosendaalse Beek in het gebied van de latere gemeenten Roosendaal en Nispen, Essen en Kalmthout. Dit bezit bestond uit een wereldlijk deel en een kerkelijk.

Het wereldlijke deel bestond uit twee allodia, één in Essen en één in Kalmthout. Het ging in beide gevallen om een hoofdhoeve met misschien een eenvoudig burchtje, nog enkele andere boerderijen en de bijhorende mensen. In Essen hoorde er ook een door het water aangedreven graanmolen bij. In Essen lag een grote openakker en in Kalmthout een kleine. De hoofdhoeve van Essen, de Spijkerhoeve, had een belangrijk aandeel in de Essenakker. De naam Spijkerhoeve wijst op de centrale opslagtaak die deze boerderij had. Het gaat dus om twee kleine, voor de streek vrij normale lekenallodia. Tot dit bezit hoorden géén veengebieden van enige betekenis.

- **Kalmthout:** Tongerlo verwierf tussen 1133 en 1146 *dimidium partem de Calmetholt*: half Kalmthout.¹ Later is er nergens sprake van dat er te Kalmthout naast de abdij nog een tweede belangrijke grondheer zou zijn. We moeten dus aannemen dat de abdij de andere helft van Kalmthout nadien ook heeft weten te verwerven, maar dat daarvan geen documenten bewaard bleven. In 1164 wordt Kalmthout als *grangiam* vermeld: was het toe reeds ingericht als uithof van de abdij? In 1233 wordt dit bezitsdeel aangeduid als *curtis*: een hofcentrum, of in dit geval: een uithof.²
- **Essen:** In 1159 verwierf Tongerlo een allodium in Essen.³ Dit allodium werd vijf jaar later omschreven als een *grangia* of uithof. Ook werd de molen dan al genoemd. In 1186 worden opgesomd: “Essen”, de molen, een broek en het bos Essendonk.⁴ De molen zal de watermolen op de Roosendaalse Beek zijn. De Essendonk ligt ten westen van die beek, vlak voor de huidige grens met Nispen. Het broek zal wel in het beekdal gelegen hebben. Wat mag onder “Essen” verstaan worden? Daarin moeten dan toch minstens die uithof en het akkerland schuil gaan. In 1233 is ook hier sprake van een *curtis*.⁵
- **Nispen:** Het kerkelijk deel van het vroege Tongerlo bezit bestond uit de kerk en parochie van Nispen met de bijhorende benoemingsrechten voor de pastoor en het recht er de tienden te heffen. De rechten op de parochie Nispen

¹ ET 3.

² ET 22, 111.

³ ONB 910, 911.

⁴ ET 36.

⁵ ET 111.

werden tussen 1146 en 1157 door de abdij verworven. In 1157 werden deze rechten aangeduid als *conductus ecclesie*, in 1233 met kortweg *ecclesia*.⁶ Tegelijk verkreeg de abdij er tweederde van de tiend, waarbij wel het andere derde aan de pastoor zal hebben toebehoord. In 1164 en 1186 werd vermeld dat geheel de tiend van de parochie Nispen aan Tongerlo behoorde.⁷ De parochie Nispen zal in die dagen nog slechts een smalle band langs de Roosendaalse Beek, over een lengte van 23 km bestreken hebben. De beek draagt de volgende namen: Kalmthoutse Beek of Grote Beek (bij Kalmthout); Wildertse Beek (tussen Kalmthout en Essen); Watermolenbeek of Kleine Aa (bij Essen); Molenbeek (tussen Nispen en Roosendaal); De Beke of Schipvaart ten noorden van Roosendaal en tenslotte Roosendaalse en Steenbergse Vliet.⁸ De dertiende-eeuwse naam voor die benedenloop is Lede. Het herhaaldelijk van naam veranderen van beken in de ruimte en in de tijd komt in deze streken vaker voor. In deze bijdrage noem ik de beek arbitrair de Roosendaalse Beek. Te Nispen stond de parochiekerk van een grote parochie, waarin ondermeer de goederen van Essen en Kalmthout lagen. Maar ook te Nispen in engere zin moet er in de twaalfde eeuw bewoning geweest zijn. Directe aanwijzingen zijn er niet, we moeten het met indirecte doen. Naast het al vermelde parochiecentrum getuigen vooral de aanwezigheid van Gageldonkse goederen, Bredase leen- en cijnsgoederen en ook Bergse leen- en cijnsgoederen van een complexe en vermoedelijk oude samenleving. Tongerlo had hier geen noemenswaardig grondbezit.

Samenstelling bezit

De vallei van de Roosendaalse Beek begint op een hoogte van ongeveer 20 m +NAP. De bodem van het dal zelf daalt van Kalmthout tot Roosendaal tot een niveau van 2 m +NAP aan de rand van het vlakke lage gebied. Aan de zuidzijde van Kalmthout stijgt de bodem snel naar de waterscheiding die daar op ongeveer 27 m +NAP ligt. Het dal van de Roosendaalse Beek is over het algemeen 3 tot 4 meter diep ten opzichte van de ruimere omgeving. Het dal is een smalle (meestal minder dan 250 meter) hooilandstrook waarin de beek meanderde. De breedte van de vallei wisselt van 4 tot 5 kilometer ter hoogte van Kalmthout en Essen, tot 3 kilometer bij Nispen en 2 kilometer bij Wildert. Ten noorden van Nispen komt de beek terecht in het ruime (8 x 7 km grote) bekengebied van Wouw en Roosendaal, zodat de vallei zich daar aan de westzijde niet meer onderscheidt van de omgeving. Ten oosten van de beek lag daar een strook van 1,5 tot 2 km met oud cultuurland die we tot de vallei respectievelijk het Wouws-Roosendaalse bekengebied kunnen rekenen. Bij Nispen en zuidelijker lagen de oude cultuurgronden alle in de vallei. Ze beslaan daar een aanzienlijk deel van de oppervlakte.

Buiten de vallei strekte zich aan twee kanten de wildernis uit. Tot diep in de middeleeuwen werd die gedomineerd door uitgestrekte veengebieden, behalve in het zuiden waar ook duincomplexen van belang waren en nog zijn. De veengebieden worden in deze streek “moeren” genoemd. In het zuiden lagen hoge heide en stuifduinen. Heide met duinen en vooral moeren lagen ten oosten en westen van de vallei. Ook ten oosten van de valleizone bij Roosendaal strekten zich belangrijke moeren uit.

⁶ ONB 909, ET 111.

⁷ ET 22, 36.

⁸ Vercammen, 1975-1976, op Kleine Aa.

Deze laatste werden vanaf 1280 afgegraven voor de turfproductie. Zuidelijker gelegen moeren kwamen later aan snee. In dat kader kwam o.a. juist ten oosten van de huidige waterscheiding de nederzetting Nieuwmoer (1449) tot stand. Ten westen van Wouw lag eveneens een veengebied, dat zuidwaarts voorbij Huijbergen tot ver in de Kalmthoutse Heide reikte.

Die woeste gronden buiten het beekdal behoorden duidelijk niet tot de schenkingen uit de twaalfde eeuw. Pas in 1299 bevestigde de hertog van Brabant de abdij in het bezit van die woeste gronden. Vermoedelijk had de abdij er voordien zonder tegenspraak reeds delen van laten ontginnen door de dorpingen van Essen en Kalmthout of door eigen lekenbroeders. Dergelijke activiteit valt onder meer op als reactie op de ontginning van Huijbergen vanaf 1264. Blijkbaar bevestigde de hertog slechts een te lang gedoogde illegale toestand. We bekijken de gebeurtenissen rond 1300 in wat meer detail.

In 1298 volstond de hertog nog met het bevestigen van het abdijbezit in een lange rij plaatsen, waaronder Kalmthout, Essen, Nispen, en Roosendaal. Hij beloofde de abdij als voogd te zullen beschermen. Een jaar later, 1299, oorkondde hij dat uit onderzoek door zijn gerechtslieden gebleken is dat de kloosterlingen van Tongerlo in hun vrijgoed van Kalmthout en Essen heidegronden vrij hebben uitgegeven, dat zij daar de heerlijke rechten uitoefenden en boeten ontvingen tot de som van 27 schellingen, dat de laten en leenmannen geen lasten betaalden aan de hertog tenzij in speciale gevallen, en dat zij in oorlogstijd 8 manschappen en een wagen leverden in het gebied van Antwerpen. Hier erkende de hertog dus het feitelijk wildernisregaal van de abdij te Essen en Kalmthout. Niet werd aangegeven hoe de abdij dat recht verwierf of tot waar dat recht gold: grenzen ontbreken in dit document.⁹

Ook in 1300 en 1301 vaardigde de hertog oorkonden uit betreffende het Tongerloze bezit in deze streek.¹⁰ Vermoedelijk hangt deze plotse hertogelijke activiteit samen met een grootschalige ontginning die door de heer van Wuustwezel opgezet werd in Achterbroek. Daar werd de oude baan van Antwerpen naar de Sint-Bernaardsuithof van Hoeven over 4 kilometer lengte rechtgetrokken en als basis gebruikt voor een verkaveling aan weerszijden die bestond uit hoeven van dubbele breedte maar halve lengte. Tongerlo voelde zich blijkbaar in zijn rechten aangetast, temeer omdat deze 550 hectare grote ontginning tot 800 meter afstand van de kapel van Kalmthout reikte en nog veel dichterbij een abdijshoeve kwam. Dat was wel erg brutaal! De heer van Wuustwezel was in 1292 door de hertog in zijn hoge heerlijkheidsrechten erkend en zal daarna wellicht expansief opgetreden zijn.¹¹ Het opzetten van een flinke landbouwkolonie kan daar goed bijpassen. In deze periode moeten we ook nog de activiteit van de Antwerpse hertogelijke schout Gerard van Unen plaatsen. In 1336 werd meegedeeld dat hij grenspalen rond het allodium van Tongerlo geplaatst had.¹² Van Unen was o.a. in 1307/8 schout van Antwerpen. Zijn grenspaling lijkt netjes rond te lopen, maar laat bij nader inzien precies het stuk bij Achterbroek open. Over dat grensstuk meldt de tekst: *ende vanden Ellendeghen Berke weder op den voreghenoemden stake, eest wale besceden ende ghedeilt met hoeven, tuschen den here van Wilre ende di van Tongerlo.* Dit leidde ertoe dat Achterbroek een eeuw lang als de “Onverdeelde Hoeven” van

⁹ ONB 1383, 1384; ET 315.3.

¹⁰ ET 322, 326, 327.

¹¹ Willems en Bormans, 1839-1869, 1, 679 nr. 75.

¹² ET 800.

Tongerlo en Wuustwezel beschouwd werden. Eén van die hoeven werd een abdijhoeve: Priesterdonk. Achterbroek was een agrarische ontginning op hoofdzakelijk zandgronden. Alleen onder in het beekdal aan de westkant kwamen wat veenpercelen voor. In 1403 volgde een toewijzing van wat randpercelen aan Tongerlo en Wuustwezel, wat enkele enclaves opleverde. Het centrale blok bleef broederlijk onverdeeld liggen, tot er later een verdeling in groepjes van 2 en 3 hoeven aangebracht werd. Die enclaves werden pas in 1821, bij het vaststellen van de gemeentegrens voor het kadaster, opgeruimd.¹³

Plaats van de venen in het bezitscomplex

Formeel kon de abdij in Tongerlo dus pas vanaf 1299 beschikken over de woeste gronden ter weerszijde van de vallei van de Roosendaalse Beek, en dus over de daar gelegen venen. Uit het feit dat er tot 1372 met die venen niets gedaan werd dat de moeite van het registreren waard was, mogen we afleiden dat de exploitatie van de abdijgoederen toen nog geheel op landbouw gericht was. Anderzijds verdedigde de abdij dat woeste gebied ferm tegen aantastingen. Blijkbaar zag de abdij er wel de toekomstige waarde van in.

Wijze van exploitatie

Aanvankelijk werden de moeren in betrekkelijk kleine stukken in exploitatie gebracht. Zo gaf Tongerlo in 1372 de Stompaartshoek uit aan tal van plaatselijke boeren die er turf zouden gaan steken. Dit moer lag in de huidige Kalmthoutse Heide, ten zuiden van de Nol en de Zwartenberg aldaar. Misschien is het Stappersven er een overblijfsel van. Deze moer werd in 22 percelen van 0,5 tot 9 hectare groot uitgegeven, in totaal 64 hectare. De grotere percelen vielen naar verloop van tijd uiteen in kleinere. Wat vooral opvalt is dat na een eeuw de plek blijkbaar geheel leeg geturfd was, want van meer en meer percelen werd geen moercijns meer betaald. De grond viel dan weer terug aan de abdij en die deed er verder niets mee.¹⁴ Het ging hier kennelijk om kleinschalige turfgraverij voor plaatselijk gebruik, niet voor export.

Nadat de Stompaartshoek leeggehaald was, kwam aan de oostkant van de Roosendaalse Beek in 1430 het Wilde Goor aan de beurt. Daar werd 78 hectare moer aan 54 innemers uitgegeven tegen betaling van een moercijns. In 1518 werd ook dit gebied als uitgedolven beschouwd. Later stond het bekend als het Schomven dat in 1750 nog 26 hectare water omvatte. Toch werd hier in 1663 bij lage waterstand nog wat turf gedolven.¹⁵ Ook hier viel de grond terug aan de abdij en werd het terrein opnieuw wildernis. Iets dergelijks gebeurde ook met het Gansgoremoerken dat kort na 1436 uitgegeven werd. Het was maar 9 hectare groot en bood ruimte aan 6 innemers. Het kon niet gelokaliseerd worden.¹⁶ Beide plekken werden later opgenomen in de concessie Nieuwmoer.

Pas in 1449 werd Tongerlo actief op de grote interlokale turfmarkt. Aan de Brusselse koopman Van Driel, de Antwerpse koopman Sanders en de ook uit Antwerpen afkomstige botenbouwer Van Smaelvoort werd een ruim gebied in het oosten

¹³ Leenders, 1985.

¹⁴ Leenders, 1989, 249.

¹⁵ AAT, Cens 5 f 127; 11 f 173v; 45 f 326v; EKH 645. Havermans, 1956-1957.

¹⁶ AAT, Cens 5 f 127v; 11 f 173c; 12 f 33v; 45 f 326v.

uitgegeven.¹⁷ Het was naar schatting 1.085 hectare groot en bevatte zo'n 590 hectare veengronden. Vanuit Roosendaal werd er door de compagnie van de drie een tien kilometer lange turfvaart naartoe gegraven. Zes jaar later nam dit drietal, nu versterkt door Van Overhof, Van de Putte en nog anderen, van de heer van Breda het aangrenzende veengebied onder Zundert in.¹⁸ Het betrof 1.650 hectare, waarvan 1.350 hectare veen. De compagnie beschikte nu over een aaneengesloten gebied van 2.735 hectare waarin 1.940 hectare veen lag. Het was aan de compagnie om vaarten te graven, daarin sluizen en wisselkommen te maken; er bruggen overheen te leggen en voor schuiten en arbeiders te zorgen. De Roosendaalse Beek werd in 1451 benedenstrooms van Roosendaal zelfs enigszins gekanaliseerd. De heer van Breda kocht het al 170 jaar bestaande turfhoofd van Roosendaal van de oude eigenaren op, om het aan de nieuwe ondernemers ter beschikking te stellen.

De abdijs bedong net als de heer van Breda een verkoopsom en jaarlijks inkomsten. Beiden hadden verder niets te maken met de inrichting van het terrein of het turfbedrijf. Of toch? De turfondernemers kregen het recht om langs de vaarten bomen te planten. Die bomen konden ze gebruiken voor het onderhouden van bruggen, sluizen en schepen. De abdijs zag met lede ogen aan hoe allerlei woest turfgraversvolk zich in keten op een zandrug in het veen vestigde. Niet voor niets ging die hoek weldra de Kijfhoek heten. De abdijs bouwde er enkele boerderijen bij en ontgon er gronden, terwijl er natuurlijk ook een kapel kwam. Volgens de beste pr-tradities werd de Kijfhoek omgedoopt tot Blijdenberg. Die naam heeft het echter niet gered en het nieuwe dorpje stond tegen 1500 al bekend als Nieuwmoer.¹⁹ Het veen werd steeds verder afgegraven en in 1743 was er niets meer te halen. De laatste turfvaart, die in 1643 naar Breda gegraven was, ging dicht. Een woest heidegebied met vennen en vaartresten bleef achter. Een natuurgebied dat dwars over de grens ligt markeert de "kern" van dit gebied.

Aan de westkant van de Roosendaalse Beek gaf de abdijs vooral vanaf 1460 moeren uit in tal van kleine partijen. Een plek die al voor 1500 voorkomt en waar nog het langst turf gestoken is, is De Nol. Dat is nu een open laagte waar de grens van het natuurreservaat Kalmthoutse Heide middendoor loopt. Het was kennelijk aanvankelijk een dik hoogveen waar men tot tegen 1740 in kon blijven graven. Het venkarakter dat het gebied na afgraving gekregen had, ging na 1970 geheel verloren omdat de Antwerpse watermaatschappij uitgerekend dáár winputten sloeg.²⁰ Andere vroege moeren lagen bij Oud Spilbeek. Voor de verkoop van de moer werd daar ijverig de veendikte gepeild: daar bleven erg oude kaarten van bewaard.²¹ Doordat landmeters van de abdijs de te verkopen moeren hier in het terrein uitmaten, ontstond een verkavelingstructuur die na afvening deels bleef bestaan. Na een grote verkoopgolf tot 1525 werd het stil tot 1579. Het zijn oorlogskosten die de abdijs dan noodzaken om opnieuw moeren te verkopen. Het gaat dan om 78 hectare in de Huijbergse Moer. Ondermeer voor deze moer werd een al ouder vaartplan uit 1525 weer in uitvoering genomen. Het voorzag in een vaart langs Nispen naar de Nieuwmoerse Vaart. Die vaart kwam net gereed toen de hele streek ontvolkt werd wegens het gevaar van rondtrekkende troepen. Pas in 1610 kwam de vaart in gebruik om dat tot 1710 te

¹⁷ Den Haag, Nationaal archief, Archief Nassause Domeinraad, inv. Drossaers, regest 1611.

¹⁸ AAT, EKH 612: 15^e eeuwse kopie van een vidimus door schepenen van Antwerpen dd 8 juli 1460 van de uitgifte dd 19 augustus 1455.

¹⁹ Leenders, 1986.

²⁰ Schoofs, 1970; Havermans, 1973.

²¹ Getoond wordt AAT, EKH, kaart van 11 bunder moer tussen Huijbergen en Spilbeek, 1523/1524.

blijven.²² Toen kwam een dwarsvaart gereed die van De Nol over de Roosendaalse Beek heen aansloot op de vaart van Nieuwmoer. Dat is de laatste vaart die hier gegraven werd.

Nazorg in het terrein?

In alle gevallen heeft de abdij Tongerlo de moeren “zonder de ondergrond” uitgegeven. Dat betekent dat de innemers na verwijdering van het veen niets meer hebben. Zij hebben geen enkele reden om iets aan nazorg te doen. De ondergrond bleef eigendom van de abdij maar ook die heeft géén nazorg aan het terrein besteed toen de moeren eenmaal uitgeput waren. De Nieuwmoerse abdijschoven stonden op een zandkop: dat zijn geen veenontginningen.

De afgegraven terreinen werden natte heide. De oude waterbekkens die voor water in de vaarten moesten zorgen, werden tot vennen. De vaarten bleven liggen, maar de vaartkanten stortten langzaam in. Later zijn sommige rudimenten opgevuld en als basis voor nieuwe wegen gebruikt. Typische bajonetbochten in wegen markeren de plek waar de weg van de ene vaartkant naar de andere verspringt. De grote turfvaarten bleven in de regel bestaan als waterafvoer voor de streek en wateraanvoer voor de suikerfabrieken in Roosendaal en Bergen op Zoom. Zo heeft de abdij dus toch iets aan “landschapsvorming” gedaan: ze heeft een natte heide gecreëerd waar eerst veengebieden lagen.

²² Leenders, 1989, 189-193.

Catharinadal

Stichting klooster

Het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal werd in of kort voor 1271 gesticht. De eerste vestigingsplaats van het klooster was in de parochie Wouw, in de heerlijkheid Roosendaal in de streek genaamd Vroenhout. De meest waarschijnlijke plaats is het einde van een hoge rug even ten westen van de Roosendaalse Beek, waar de dijk van Kruisland begint. In 1288 overstroomde het nog onbedijkte veengebied van Kruisland. Waarschijnlijk lag een deel van de kloostergoederen in het overstroomde gebied. In 1295 verhuisde de gemeenschap naar Breda. Aldaar herinnert de onlangs tot Casino omgebouwde Kloosterkazerne nog aan 350 jaar aanwezigheid van Catharinadal. In 1647 verhuisde het klooster nogmaals, nu naar het slotje De Blauwe Kamer in Oosterhout. Daar is het nog steeds gevestigd en bewaart het ook het kloosterarchief. Catharinadal bezat veengebieden in de rand van het Hollandveengebied van westelijk Noord-Brabant. We verkennen ze allemaal, maar gaan in detail kijken naar twee plekken op slechts 6,5 kilometer van de oudste vestigingsplaats van het klooster.

Verwerving bezit

Zoals gebruikelijk verwierf het klooster bij en kort na de stichting veel gronden. Al in 1271 legden de heer en vrouwe van Breda, Arnoud en Elisabeth, daarvoor de basis door het klooster op voorhand jaarlijks 100 schellingen aan cijns kwijt te schelden, cijns die ze zouden moeten betalen van nog te verwerven gronden.²³ Tegen het in deze streken in de late dertiende eeuw normale cijnstarief van 6 penningen per bunder zou dat overeenkomen met 200 bunder of ruim 250 hectare. In de daaropvolgende jaren verkrijgt Catharinadal een reeks gronden die inderdaad cijnsplichtig zijn aan de heer van Breda. In 1337 maakt het klooster de inventaris op en laat die als het ware bekrachtigen door deze als invoeging op te nemen in een vidimus van het 1271-charter dat het door de deken van de Grote Kerk in Breda laat bezegelen.²⁴

Oosterhout	40 bunder	20s	1279 sep 8	
Vlasselt	12 hoeve	30s	1280 feb 2	Zevakensberge of Vlassele
Steenbergen	12 bunder	10s	1286	Kromwiel
Op Wildenberg	2 bunder		1280 feb 2	
Kalfsdonk	40 bunder	20s	1280 feb 2	
Bij het klooster	20 bunder	20s	1280 feb 2	betreft de oude kloosterplek

Dat telt inderdaad netjes op naar 100 schellingen. Andere bezittingen werden niet mee opgesomd: grond, rechten op een watermolen in Roosendaal, visrechten. Voor ons onderwerp vandaag zijn de veengronden van belang.

De 12 bunder (15 ha) in Steenbergen blijken in Kromwiel te liggen, een poldertje bij Steenbergen. Het ging om moergronden. Verder verwierf het klooster in 1280 “nabij Zevakensberge” 120 bunder ontgonnen en niet ontgonnen veengrond. Dat stuk heet in 1337 Vlassele en ligt ten westen van Terheijden. Op een onbekend moment vóór 1286 heeft Catharinadal ook 60 bunder (78 ha) grond in Zwartenberg verworven. Dat

²³ ONB 1105.

²⁴ ONB 1106.

is nu een polder tussen Leur en Zevenbergen, maar destijds een veengebied waar de rivier De Mark omheen kronkelde. In 1289, het jaar na de overstroming, krijgt het klooster van de heer van Breda 10 hoeven moer tussen Gastel en Roosendaal²⁵. Dit is het Gastels Laag tussen de Heinsberg (toen Puusberg genoemd) en Kuivezand. Weer een jaar later geeft de heer van Breda nog 4 hoeven moer in die buurt. Dit is de merkwaardige oostelijke uitloper van de gemeente Oud- en Nieuw Gastel bij de Ketenstede geworden. Tevens kreeg Catharinadal 6 hoeven moer wat zuidelijker in het grote moergebied bij Roosendaal dat vooral door Vlaamse ondernemers gedomineerd werd.²⁶

Plaats van de venen in het bezitscomplex

Het klooster verwierf ook landerijen op het zand, maar die lijken toch beperkt in omvang te zijn. Later verwerft het vooral erfrenten die drukten op landerijen en huizen in Breda en het omringende platteland. In de vroege periode, rond 1300, lijken de veengronden een belangrijk element te zijn in het kloosterbezit.

Wijze van exploitatie

Een jaar na de verwerving van de veengronden in Vlassele ten westen van Terheijden geeft Catharinadal dat gebied in cijns uit tegen 8 pond Leuvens per jaar aan Nicolaas van Vlasselt en zijn vrouw. Dat is een hoge cijns, 16 d/bu. Het klooster wil bovendien de turftiend en tiend van andere goederen ontvangen. Het terrein wordt omschreven als bouwland, weide, hooiland, moer en bos. Het klooster stelt zich hier nadrukkelijk als grondheer op.²⁷ De cijns was blijkbaar toch te hoog, want in 1308 bedong Gerard van Vlasselt cijnsvermindering tot 3 pond 8 penningen, dat is net iets meer dan 6 d/bu.²⁸ In 1313 doen zijn nazaten afstand van dit goed ten gunste van Catharinadal.²⁹ Daarna horen we er niets meer van.

Zwartenberg werd door Catharinadal eveneens vercijnst, tegen 1 pond Leuvens per jaar, dat is 4d/bu. De innemer was Iwan de Molenaar, waarschijnlijk de man die de watermolen van Catharinadal dreef. De voorwaarden van turftiend en grondheerschap worden weer herhaald. Een half jaar later gaat die cijns over aan de broers Lamberts. Weer een half jaar later is er weer een nieuwe pachter: Boudewijn van Antwerpen, die de helft overneemt van de weduwe van een van de broers.³⁰

Hetzelfde gebeurt in 1286 met de 12 bunder in Kromwiel. Weer komt kennelijk een plaatselijke bewoner opdraven als cijnsnemer. Hij gaat 6 penningen per bunder betalen en ook de turftiend. Die turftiend wordt nu gespecificeerd: 4 penningen per last turf. Een last turf mat hier iets meer dan 10 m³ dat is een kubus met een ribbe van 2,2 meter.³¹

De moeren op de Wildenberg werden in 1286 vercijnst tegen 6 d/bu in percelen van 4, 4 en 2 bunder. Catharinadal behoudt weer de turftiend.³²

²⁵ ONB 1267.

²⁶ ONB 1278.

²⁷ ONB 1196, 1197, 1237, 1247.

²⁸ ONB 1487.

²⁹ EC 38, 39.

³⁰ ONB 1236, 1239, 1243.

³¹ ONB 1197, 1242.

³² ONB 1197, 1238.

Bij al deze goederen is er dus het zelfde patroon: het hele blok werd aan één persoon in cijns uitgegeven, meestal tegen de gewone cijns van 6 d/bu. Het klooster blijft de gewone tiend en de turftiend ontvangen. De turftiend bedraagt 4 penningen Leuvens per last. Uit deze gegevens is niet goed op te maken wat men met die grond deed, behalve dat er onder andere turf geproduceerd werd. Duidelijk is wel dat het klooster kennelijk geen greep had op de interne inrichting en exploitatie van deze veengronden.

Dat was anders voor enkele blokken die we bij de vercijnsing niet gezien hebben: de moeren bij Roosendaal. Van twee zijn er nadere gegevens beschikbaar. De 4 hoeven tussen de Langenberg en de Ketenstede werden blijkbaar grotendeels in kleine perceeltjes vercijnst. 3 hoeven in bijna 60 perceeltjes, dat is 0,8 hectare gemiddeld. De Ketenstede was een geheel gebleven.³³ De verregaande versnippering had de hoofdstructuur van de verkaveling echter niet aangetast: een lange rechte baan, verdeeld in 4 lange rechte banen. Hier is na het afvenen de grond wél in handen van de cijnslieden gebleven: zij hadden blijkbaar die plek “mét de ondergrond” ingenomen. Zo hadden ze een reden om aan nazorg te doen en er boerenland van te maken. Daardoor bleef de hoofdstructuur van de verkaveling bestaan ondanks een totale verandering van de aard van het terrein. De veenverkaveling is er in het zand gezakt...

Het blok van 10 hoeven in het Gastels Laag

In 1289 had Catharinadal van de heer van Breda een gebied met moeren en wildernis ter grootte van 10 hoeven (ruim 150 hectare) verkregen.³⁴ Dit gebied kan in het Gastels Laag ten zuidwesten van de kom van Oudenbosch gelokaliseerd worden.

In de zomer van 1995 liet Staatsbosbeheer in het kader van een natuurbouwproject een 12 hectare groot terrein in het Gastels Laag afgraven tot een niveau van 60 cm onder NAP. Daarbij kwam een veenlaag aan de oppervlakte te liggen waarvan de bovenste laag door de brandende zon van die droge hete zomer sterk verdroogde. Door deze verdroging kwamen zelden waargenomen sporen van een grootschalige turfgraverij van rond het jaar 1300 aan het licht. Deze sporen waren verstoord door eveneens bijzonder duidelijke sporen van latere activiteit in het gebied. In september 1995 kon, terwijl het regenseizoen met geweld inzette, aan deze heel bijzondere sporen enig onderzoek verricht worden. In eerste instantie werd dat onderzoek verricht door K.A.H.W. Leenders uit Den Haag, A.C.M. Kappelhof uit Den Bosch en J. Bastiaens met een groep studenten uit Gent. Eerst tegen eind september werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek het Tilburgse Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek ingezet. Het terrein was toen echter reeds vrijwel geheel verdrongen. Een gedetailleerd onderzoeksverslag werd door Staatsbosbeheer gepubliceerd.³⁵

Het Gastels Laag is een depressie, waarin de bodem voorafgaand aan de uitgraving van 1995 op het laagste punt op 20 cm onder NAP lag. Aan de west- en noordzijde van deze laagte ligt een hoge dekzandrug (tot 3 m + NAP), waarop het laatmiddeleeuwse

³³ Analyse W.A. van Ham op basis van gegevens uit 1740/1746.

³⁴ ONB 1267.

³⁵ Leenders, 1996.

gehucht Kuivezand ligt. Pal ten zuidoosten ligt een kleine maar markante hoogte: de Heinsberg die in 1289 nog Puseberg heette. Deze Oud-Pleistocene opduiking bereikt een hoogte van 5,6 m + NAP. Verder naar het noordoosten ligt het oudste deel van de kom van Oudenbosch op een vergelijkbare hoogte. Het hier behandelde gebied omvat ongeveer 150 hectare en wordt begrensd door de Kuivezandse Straat in het noorden en westen, de Nieuwe Weg in het zuiden en de Heinsbergse Straat in het oosten.

Niet de nonnen, maar monniken

Gezien de algemene hausse in de turfwinning in deze streek rond 1300, mag verwacht worden dat ook het klooster Catharinadal het veen bij de Heinsberg zal hebben willen uitgraven. Dat is echter geen werk voor kloosterzusters. Bekwame hulp was echter alom aanwezig. Omdat een van de straatjes die het Gastels Laag inlopen het *Munniken Straatje* heette³⁶, lijkt het erop dat het werk of toch minstens de organisatie ervan aan monniken van een bevriend of ingehuurd klooster uitbesteed is. Iets dergelijks zagen we ook te Etten gebeuren.³⁷ Daar waren het de monniken van Ter Doest die de infrastructuur aanlegden in een bijna 1000 hectare groot veengebied van het Brugse Sint-Janshospitaal. Die streek heette nog lang de Monnikenmoer. Hier in het Gastels Laag is onbekend welk klooster er gewerkt heeft.

Uitvoer via De Oudenbosse Haven

Voordat een veengebied afgegraven kan worden, moet het ontwaterd worden en bij voorkeur ontsloten worden met een turfvaart. De ontwatering van het veen bij de Heinsberg moest, gezien de terreingesteldheid, in ieder geval in noordoostelijke richting gebeuren. Daar kon op minder dan een kilometer afstand aangesloten worden op de Oudenbosse Haven, die in 1300-1301 gegraven was³⁸. Langs die vaart kon de turf uitgevoerd worden naar elders in Brabant en naar Vlaanderen. Het is goed denkbaar dat de ontwateringsgracht tevens als turfvaart gebruikt werd. Deze liep door een gebied dat later overstroomd en denkkelijk opnieuw ingericht is, zodat het tracé ervan niet meer vast te stellen is. Binnen het Gastels Laag is in september 1995 geen turfvaart-restant opgevallen. Mogelijk viel de vaart daar samen met een van de bredere sloten.

Werkwijze in het veen

Onduidelijk is hoelang men destijds op een blok van 152 hectare gewerkt heeft om er een hooguit 2,5 meter dikke veenlaag op te ruimen die niet het hele gebied omvatte. Mogelijk was het karwei in een jaar of tien, twintig geklaard. Het is de bodem zoals deze bij het beëindigen van de werkzaamheden werd achtergelaten, die in september 1995 onderzocht kon worden. We dateren deze laatste werklaag daarom als vroeg veertiende-eeuws (1320?). Aan de grootschalige turfgraverij herinnerde in september 1995 nog een over heel de afgegraven 12 hectaren aangetroffen “tegelvloertje”. Dit werd gevormd door de doorgesloten insteken van de laatste laag weggehaalde turf. Door het vijf centimeter diep uitdrogen van de vrijgelegde veenlaag en de daarmee gepaard gaande krimp, waren deze insteken open gaan staan. Daardoor waren ze erg

³⁶ Oudarchief Oud- en Nieuw Gastel 143: kaart door Van Diepenbeek van de 6e hoek; er ligt dan geen kloosterbezit meer in het Gastels Laag; wel ligt er een perceel van de Bergse domeinen aan dit straatje.

³⁷ Leenders, 1979/80.

³⁸ ONB 1417: *die zoute vaert, die si ons hebben doen graven van Gherads varde van der Meere te Barlebosche waert*. Zie ook ONB 1424.

duidelijk zichtbaar. De uitgestrektheid van het tegelpatroon wijst op een grootschalige en systematische turfafgraving.

Door de insteekpatronen te “lezen” kon bepaald worden wat de volgorde van handelingen was. Daarbij werden twee patronen vastgesteld. Bij het meest nette patroon werden eerst zeer lange rechte banen uitgezet door met de platte spade insteken te maken. Vervolgens werden die in dwarsbalkjes met de breedte van één turf verdeeld en tenslotte werden die balkjes in turfjes verdeeld uitgespit. Bij het andere patroon zijn er wel de lange banen, maar ging men daarbinnen wat rommeliger te werk.

Op percelen ten westen van de Heinsberg werden enkele ingravingen opgemerkt in de tegelvloer die de vorm hadden van evenwijdige noord-zuid-verlopende banen, gescheiden door strookjes van 20 cm breed. Deze banen waren aan de oostzijde (Heinsbergkant) zeer ondiep uitgegraven (amper zichtbaar). Ze werden naar het westen toe geleidelijk dieper, tot ca. 20 cm diep toe. Mogelijk zien we hier de sporen van een poging om wateroverlast tot de zijkant van zo’n sleuf te beperken. Soms blijkt dat de insteken haast tot de niet-veen-ondergrond reiken: men is daar dus tot op de vaste bodem gegaan. Elders blijkt nog steeds een dikke veenlaag aanwezig te zijn. De resterende veenlaag bestaat uit vast zwart veen.

De sporen waren zo duidelijk dat de maat en vorm van de steekwerktuigen afgelezen kon worden. In de regel stak men met een plat werktuig, dat zo’n 20 cm breed was. Daarmee kon men goed op rechte lijnen werken. Waar met een gewone spade gestoken werd, dus met een krom werktuig, was het blijkbaar veel moeilijker om een rechte lijn aan te houden. Van belang is verder dat hier turf gestoken is tot op 0,60 m onder NAP en dat er dus tot op zo’n laag niveau nog in het droge gewerkt kon worden.³⁹

Inrichting van de omgeving

De arbeiders die in het veen gewerkt hebben, zullen tijdens het graafseizoen op de omringende hoogten van Kuivezand en de Heinsberg in keten ondergebracht zijn. Van daaruit was ieder punt in deze moer met een korte wandeling bereikbaar. Op de rug van Kuivezand ontstond bovendien een permanent boerengehucht, waarvan de akkers vooral aan de noordzijde van de weg lagen. Het element *kuive* in de naam Kuivezand zou ‘bolvormig, gewelfd’ betekenen.⁴⁰ De naam Kuivezand lijkt dus de terreingesteldheid, een zandrug, te beschrijven. Aan de zuidzijde van Kuivezand werd een windmolen gebouwd. Deze werd in 1385 voor het eerst vermeld en bleef tot 1669 heel Gastel en Oudenbosch bedienen⁴¹. De verbinding van Kuivezand met Oudenbosch verliep langs de zandrug en stak dan richting Oudenbosch de laagte over. Dit gedeelte van de weg zal wel opgehoogd geweest zijn.

Einde van de commerciële turfgraverij

In het Gastels Laag is de grootschalige turfgraverij blijkbaar gestopt voordat alle veen op was. Waarom? We menen dat de waterpasligging van het eindniveau op 60 cm -NAP er op wijst dat de onmogelijkheid om dieper te ontwateren het einde van de

³⁹ Zie ook: Renes, 1983.

⁴⁰ Van Berkel en Samplonius, 1995, 128.

⁴¹ Bergen op Zoom, Gemeentearchief, ARR 1966; zie ook: Van Loon, 1966, 55.

grootschalige turfgraverij gedictieerd heeft. Het bleek zelfs dat dit veertiende-eeuwse eindniveau beter waterpas lag dan het vlak dat door de lasergestuurde graafmachine in 1995 afgeleverd werd. Bovendien bleek dat bij een slootniveau van 80 cm -NAP (begin september) nog wel één turf diep gestoken kon worden, maar dat bij dieper werken het grondwater kwam opzetten. Dat de ontwatering problematisch werd, kan ook afgelezen worden aan de hiervoor beschreven scheef uitgegraven stroken ten westen van de Heinsberg. Deze werkwijze kan een poging zijn om wateroverlast in zo'n sleuf te beperken.

Men heeft rond 1320 blijkbaar tot 80 cm -NAP kunnen ontwateren, maar niet dieper. Hoe kreeg men dat voor elkaar? Windgedreven poldermolens waren toen in deze streek nog lang niet in gebruik: die duiken pas vier eeuwen later op. Waarschijnlijk heeft men via de turfvaart het water afgevoerd naar de haven van Oudenbosch, die in open verbinding stond met het buitenwater⁴². In die haven heerste getij. Met een automatische klepduiker kon bij eb uitgewaterd worden. Blijkbaar kon men zo tot 80 cm -NAP komen, wat ons ineens een vast gegeven over het getij in de Oudenbosse Haven in de vroege veertiende eeuw oplevert!

Overwogen is hoe het tegelpatroon toch zo ongeschonden bewaard kon blijven. Indien het terrein na afturving als grasland gebruikt zou zijn, zou door vertrapping door grazend vee en door de wortelgroei het patroon aangetast moeten zijn. Toch werd over grote oppervlakten verspreid steeds weer een haarscherp tegelpatroon teruggevonden. Het vermoeden is daarom dat het terrein na beëindiging van de commerciële turfgraverij onder zoet grondwater is komen te staan omdat men de klepduiker niet meer onderhield. De resterende veenlaag bleef zo ongeschonden bewaard.

Nazorg in het terrein?

Uit het voorgaande is wel duidelijk dat de norbertinessen niks deden aan nazorg in de turfgraverij in het Gastels Laag. Het terrein verdronk in zoet water, en in 1421 zelfs in zout water dat door de Elisabethsvloed tot hier opgestuwd werd. Ook na het sluiten van het dijkgat is het gebied betrekkelijk ongebruikt blijven liggen. Uiteindelijk werd het extensief gebruikt door de omwonende boeren, die er hooi haalden en putten groeven om de resterende turf te winnen als huisbrand. Na 1600 werden die gaten dichtgegooid, maar het bleef een wildernis waar de landmeter amper de sloten kon vinden. De boeren deden dus ook weinig aan onderhoud. In het midden van de negentiende eeuw werden houten draineerbuizen geïntroduceerd. Als werkverschaffingsproject werd in de jaren 1930 wat aan de wateroverlast gedaan. In het kader van de ruilverkaveling werd deze onbruikbare hoek uitverkoren om “nieuwe natuur” te gaan dragen, uitgaande van het veen dat na 1300 was overgebleven.

De geheel andere afloop op loopafstand in de vier hoeven tussen de Langenberg en de Ketenstede hing waarschijnlijk samen met het “met de ondergrond” uitgeven van het terrein. Daardoor hadden de innemers reden om het terrein na afgraving om te zetten in landbouwgrond.

⁴² In 1301 (ONB 1419) genoemd: *die zoute vaert*.

Hoe het afliep met de andere veenbezittingen? Dat is moeilijk te zeggen. We verliezen er kort na 1300 het zicht op. Uiteindelijk zijn die in Kromwiel, Zwartenberg en Vlassel later allemaal verdronken, daarna weer opgeslibd en herdijkt. Zo kwam daar een nieuw landschap van kleipolders tot stand dat zeker niks met de norbertinessen te maken heeft. De 6 hoeven moer ten zuidoosten van Roosendaal zijn kennelijk “metten gronde” uitgegeven, omdat ook daar de veenverkaveling in het zand gezakt is en zelfs nu nog zichtbaar is. Dat fenomeen trad in grote delen van de moeren ten oosten van Roosendaal op. Zelfs de ruilverkaveling heeft er de veenverkaveling niet kunnen uitpoetsen en de Brugse turfmagnaat Gerard de Spikere heeft er nog altijd zijn Spiekerstraat! Dat heeft meer te maken met “metten gronde” uitgeven, dan met norbertinessen of norbertijnen. En het is er zeker geen “gefrustreerd esdorpenland-schap”, zoals Keuning in 1961 ooit dacht.

Conclusie

De vragen die hier centraal stonden luiden:

- Hoe gingen de norbertijnen van Tongerlo en de norbertinessen van Catharinadal om met de veengebieden in het kloosterbezit?
- Was er een typisch norbertijner aanpak?

Norbertijnen gedroegen zich ten aanzien van de moeren net als de heren van Breda en Bergen op Zoom. Ze verkochten de boel maar hadden geen rechtstreekse greep op wat met het landschap gebeurde. Of het afgegraven landschap verzorgd werd, hing helemaal af van de manier van uitgifte: mét de ondergrond, of zónder. Tongerlo koos hoofdzakelijk voor “zónder”, Catharinadal gaf veengronden deels mét en deels zónder de ondergrond in erfcijns uit, Catharinadal gaf de veengronden 170 jaar eerder grootschalig ter exploitatie uit dan Tongerlo. Dit komt overigens geheel overeen met het algemene patroon van de veenexploitatie in dit gebied. Men begon aan de laag gelegen venen en werkte geleidelijk naar de hooggelegen veengebieden toe. Ook op dat punt was er géén verschil tussen de kloosters en de lekenheren.

Verwijzingsapparaat

Archieven

- AAT Archief abdij Tongerlo.
 EKH Moerbundels Essen, Kalmthout en Huijbergen

Oorkondeboeken

- EC Erens, A., ed. *De oorkonden van het norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*. Tongerlo, 1928-1931.
 ET Erens, M.A., H.M. Koyen ed. *De oorkonden der abdij Tongerlo. I-IV*. Tongerlo, 1948-1958.
 ONB Dillo, M., G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom*. Den Haag, 2000.

Literatuur

- Berkel, G. van, K. Samplonius. *Het plaatsnamenboek*. Houten, 1989.
 Havermans, R. Bijdrage tot de landschapsstudie van Kalmthoutse Hoek. Het landschap rond Kretenborch. *Calmpthoutania* 7 (1954-1955) 38-52, 79-87, 109-123; 8 (1955-1956) 12-28, 33-42, 91-105; 9 (1956-1957) 15-23, 43-59, 100-114; 10 (1957-1958) 29-46.
 Havermans, R. Nog een en ander in verband met het grondwaterprobleem te Essen. *Calmpthoutania* 15 (1973) 143-144.
 Keuning, H.J. De problematiek van de ontwikkeling van het Brabantse cultuurlandschap. *Tijdschrift voor economische en sociale geschiedenis* 52 (1961) 13-21.
 Leenders, K.A.H.W. Etten en de turf. *Jaarboek De Oranjeboom* 32/33 (1979/1980) 1-140. Ook als zelfstandig boek: Etten-Leur, 1980.
 Leenders, K.A.H.W. De onverdeelde hoeven van Achterbroek. *Calmpthoutania* 37 (1985) 100-111.
 Leenders, K.A.H.W. Nieuwmoer. *Monumenten en Landschappen* 5 (1986) nr. 2, 36-45. Ook in *Calmpthoutania* 40 (1988) 1-19.
 Leenders, K.A.H.W. *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750*. Brussel/Wageningen, 1989.
 Leenders, K.A.H.W. *Landschapsgeschiedenis van het Gastels Laag*. (Tilburg), 1996.
 Loon, J.B. van. Grondgebruik in Noord-Brabants zuidwesten in de middeleeuwen. *Ghulden Roos* 26 (1966) 17-138.
 Renes, J. Het begin van het slagturven in Nederland. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1983) 6-7.
 Schoofs, J. De grondwaterpompingen en de invloed op het oppervlaktewater in de grensstreken. *Calmpthoutania* 22 (1970) 47-50.
 Vercammen, L. Toponomie van Essen. *De Spyker* 32 (1975) nr. 1-2, 37-71; nr. 3-4, 34-64; 33 (1976) 37-60, 81-103.
 Willems, J.F. & J.H. Bormans. *De Brabantsche Yeeften, of rymkronyk van Braband, door Jan de Klerk van Antwerpen*. Brussel, 1839-1869.

Een premonstratenzer landschap in Friesland:
het 'imperium' van Lidlum en Monnikebajum
ruimtelijk gezien

J.A. Mol

In de historiografie over de orde van Prémontré is veel aandacht besteed aan de ontginningsactiviteiten die de norbertijnen in de eerste eeuwen van hun bestaan hebben ondernomen. Waren tal van auteurs nog tot in de jaren vijftig en zestig van mening dat daaraan een grote betekenis moet worden toegekend, sinds de jaren tachtig is men daar sterk aan gaan twifelen. Dat gebeurde overigens mede onder invloed van studies over de cisterciënzer orde die afrekenden met de veronderstelde pioniersrol van de grijze monniken. In 1993 bracht Bas van Bavel in een samenvattende bijdrage op de derde contactdag van de Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden te Tongerlo die twijfel ten aanzien van de premonstratenzer ontginningsdrang nadrukkelijk onder woorden.¹ Op basis van zijn onderzoek naar de bezitsverwerving van Mariënweerd en diverse detailstudies over andere abdijen betoogde hij dat de norbertijnen zich niet alleen in reeds in cultuur gebrachte streken vestigden, maar met het oog op het rendement bij voorkeur landerijen verwierven in gebieden die al lang ontgonnen waren. Van het door Norbertus' volgelingen zelf opgeroepen beeld dat ze zich uit de wereld terugtrokken en 'in de woestijn' vestigden om die vervolgens zelf in een paradijs te herscheppen, blijkt voor het Gelderse riviereengebied en de Kempen in ieder geval niet veel te kloppen. Nu is met deze tussenbalans natuurlijk nog niet alles over het thema gezegd. Voortgezet detailonderzoek is geboden en zal zeker tot nadere nuancering leiden.

Wat tot dusver voor de Friese gebieden aan studies naar de goederenverwerving van de norbertijnen is gedaan, lijkt qua resultaat globaal binnen het nieuwe schema te passen.² Net als de cisterciënzers waren de norbertijnen bij hun komst in het Friese terpengebied voor hun vestiging aangewezen op in cultuur gebrachte plaatsen. Waar hun de kans geboden werd, probeerden ze wel nieuwe, door opslibbing ontstane landen te verwerven en oude, laaggelegen landerijen door dammenbouw en dijkaanleg tot vruchtbaarheid te brengen. Maar daarin onderscheidden ze zich toch niet van de lekenheren in hun omgeving. Om die reden lukt het op voorhand niet om op zoek te gaan naar een stempel dat door de premonstratenzers op het Friese landschap zou zijn gedrukt.

Uitdagender is het om de middeleeuwse aanwezigheid van de premonstratenzers in het Friese land te reconstrueren en de concentratie en spreiding van goederen, uithoven en parochiekerken na te gaan. Waarbij zich dan de vraag aandient of dat beeld een eigen, kloosterlijke invulling van de ruimte te zien geeft en zo ja, of dat dan norbertijns genoemd kan worden. In deze bijdrage wil ik dat doen voor de abdij *Vallis Sancte Marie* ofwel Mariëndal te Lidlum en de met haar verbonden nonnenpriorij *Mons Sancti Michaëlis* alias Monnikebajum bij Winsum, beide gelegen in

¹ B.J.P. van Bavel, 'Stichtingsplaats, ontginning en goederenverwerving. De economische ontwikkeling van Norbertijner abdijen in de Nederlanden (12de-13de eeuw)', in: *Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten in de Nederlanden. Verslagen van de derde contactdag van de Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden – zaterdag 15 mei 1993* (Tongerlo 1993) 44-53.

² Zie de beschouwingen over de materiële grondslagen van de abdij Mariëngaarde en haar dochterkloosters in: H.Th.M. Lambooy en J.A. Mol ed., *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaard in Friesland* (Hilversum/Leeuwarden 2001) 88-97.

Noordelijk Westergo in de huidige Nederlandse provincie Friesland. Hun gemeenschappen waren weliswaar reeds vanaf de stichting geografisch van elkaar gescheiden maar vormden tot het midden van de vijftiende eeuw steeds één geheel in economisch, juridisch en uiteraard ook spiritueel opzicht. Voor deze huizen is net zo min als voor de meeste andere Friese premonstratenzer kloosters veel middeleeuws bronnenmateriaal voorhanden. Daar staat echter tegenover dat hun bezit nauwkeurig in kaart kan worden gebracht op basis van latere administratieve bronnen. Daarbij is de ontwikkeling van dat bezit te becommentariëren omdat we voor Lidlum en Monnikebajum over een kroniek beschikken waarin veel aandacht aan het goederenbeheer is besteed. Voordat we de stichting, bezitsverwerving en exploitatie door Lidlum aan de hand van het kaarbeeld bespreken, is echter eerst enige uitleg geboden over de reconstructie en analysemogelijkheden ervan in een inmiddels voor Friesland ontwikkeld historisch GIS (Geografisch Informatiesysteem) alsook over de stichting en vroege expansie van beide kloostergemeenschappen.

De goederen van Lidlum en Monnikebajum van omstreeks 1580 digitaal in kaart

In veel gebieden in de Nederlanden is het pas mogelijk goederen precies in kaart te brengen vanaf de Napoleontische tijd. Met de invoering van het Kadaster, dat in Noord-Nederland formeel op 1 oktober 1832 in werking trad, was immers elk perceel zowel geregistreerd alsook opgemeten. Voor tal van regio's zijn weliswaar oudere grondboekhoudingen beschikbaar, aangelegd voor de omslag van allerlei fiscale lasten, maar die blijken moeilijk rechtstreeks aan de perceelsgewijze weergave op de kadastrale plannen te koppelen. Voor de provincie Friesland hebben we echter het geluk dat er voor alle volwaardige boerderijen vanaf 1640 registers overgeleverd zijn, de zogenoemde floreen- en stemkohieren, die gerelateerd kunnen worden aan de perceelsoverzichten van 1832. Dat komt omdat men ze tot ca. 1860 is blijven bijhouden en men daartoe in de laatste series registers ook de perceelsnummers heeft genoteerd. Dat was overigens niet meer voor de omslag van de grondbelasting, want daar diende het Kadaster juist voor, maar voor het bepalen van kerk- en dijklasten. Omdat nu die administratie uit het ancien régime consequent en strak blijkt te zijn bijgehouden – als een boerderij gesplitst werd moesten alle percelen toch steeds weer onder het oorspronkelijke nummer aangegeven worden – heeft dat tot resultaat dat we de boerderijen van 1640 in kaart krijgen door per boerderij de bijbehorende kadastrale perceelsnummers uit de laatste kohieren van 1848-1850 in te vullen.

Vanuit die reconstructie van 1640 kan dan de sprong naar het kloosterbezit ten tijde van de reformatie worden gemaakt. Daarover is voor Friesland veel bekend omdat het geheel door de Staten van Friesland in beslag genomen werd toen dit gewest zich in 1580 bij de opstand aansloot, en er van haar beheer de nodige administratieve stukken overgeleverd zijn. Diezelfde Staten zagen zich in de jaren 1624-1625 en 1638-1644 gedwongen alle in pachtboerderijen verhuurde kloostergoederen te verkopen, om hun oorlogsschulden aan de Generaliteit van de Republiek te kunnen betalen. Van die verkopen zijn dan weer registers bewaard gebleven die met enig puzzelwerk aan de boerderijgegevens van 1640 gekoppeld kunnen worden.³ Aldus is

³ Voor de reconstructiemethode, zie J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde* (Leeuwarden 1991) 325 e.v.

bijna 80 % van de voormalige Friese kloostergoederen te reconstrueren. Ook het premonstratenzer bezit blijkt op die wijze goed in beeld gebracht te kunnen worden.

Nu heeft de Fryske Akademy te Leeuwarden ondertussen voor de hele provincie Friesland zowel de perceelsgegevens van 1832 als de boerderijgegevens van 1640 ingevoerd in een zogenoemd GIS of Geografisch Informatiesysteem.⁴ Dit laat zich ruwweg omschrijven als een combinatie van digitale kaarten gekoppeld aan databases, of als databases gekoppeld aan digitale kaarten. Daartoe zijn alle percelen met hun begrenzing digitaal getekend of vastgezet in X/Y-coördinaten en van een unieke code voorzien. Door middel van die code corresponderen ze met de bijbehorende informatie over grootte, eigenaar, waarde enzovoort die uiteraard in een datasysteem is ondergebracht. Vanuit het datasysteem kan men zo de registerinformatie in allerlei vormen in kaart gebracht hebben, en vanuit de kaarten kan men weer vragen stellen aan het datasysteem. In ons geval betekent dit bijvoorbeeld dat we voor Lidlum en Monnikebajum niet alleen het bezit op elke gewenste schaal in kaart kunnen presenteren maar er bijvoorbeeld ook de waarde van de grond anno 1832 aan kunnen verbinden (zie de kaarten 1 en 2).

Stichting en vroege ontwikkeling van Lidlum en Monnikebajum

De stichting van het klooster Lidlum speelde zich af omstreeks 1180.⁵ De kroniek van Sibrandus Leo – die voor de oudste passages gebruikgemaakt zou hebben van een abdijschiedenis uit de dertiende eeuw – verhaalt hoe een vermogend man, *Sibo* van Lidlum, ertoe kwam op zijn grondbezit een kerk te bouwen en een klooster te stichten.⁶ Sibon vond een geestverwant, *Tjalling Donija* van Winsum, bereid hem bij de verwezenlijking van zijn plan materieel te steunen. Na de bouw van een voorlopig onderdak zochten zij eerst aansluiting bij het naburige Ludingakerke, uit de filiatie van Kloosterrade, dat een gematigde regel volgde. De abt van Ludingakerke stuurde een van zijn kanunniken om de twee stichters en hun volgelingen in de regel van Augustinus te onderwijzen. Maar ondertussen had de faam van de strenger levende kloosterlingen van Mariëngaarde zich verspreid en toen Sibon en Tjalling zagen dat hun levenswijze volmaakter was, wensten ze die meteen te adopteren. Ze zegden de begeleiding door Ludingakerke op en verzochten abt Ento van Mariëngaarde hen in zijn orde op te nemen, die daartoe maar al te zeer bereid bleek.

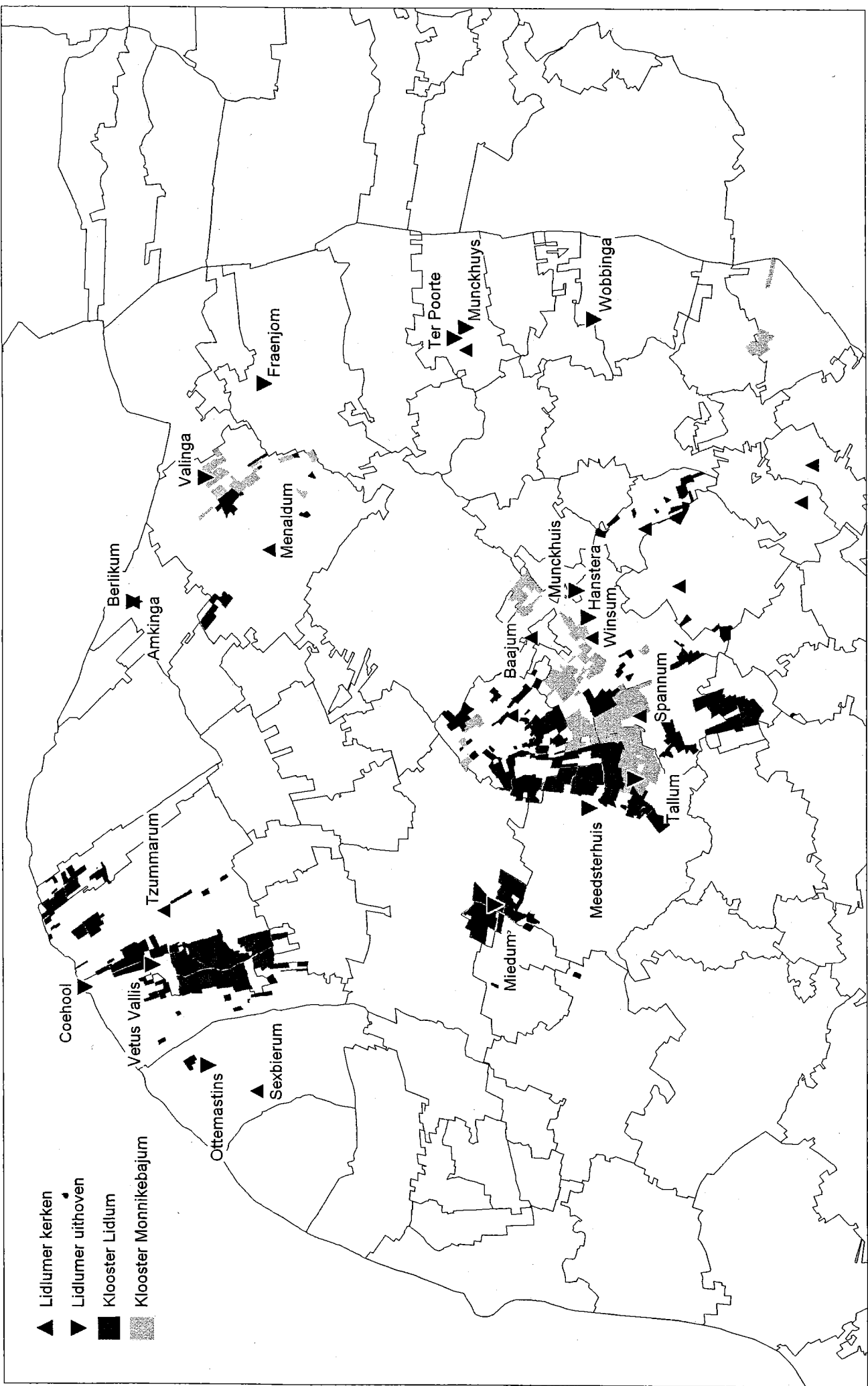
Sibrandus Leo zegt dat de eerste kerk van het klooster in 1182 werd gewijd. Het is echter de vraag of dat meteen ook als het jaar van de opname in de premonstratenzer orde mag worden opgevat. Vermoedelijk werd de Lidlumer gemeenschap pas tot de orde toegelaten op het moment dat er een aparte behuizing voor de vrouwen was gerealiseerd. De door Sibon en Tjalling begonnen gemeenschap, onder leiding van de door Ento benoemde abt Jelmer, bestond als zoveel Friese stichtingen oorspronkelijk zowel uit mannen als vrouwen. Aansluiting bij Prémontré vereiste echter dat de

⁴ Voor een interactieve raadpleging van dit systeem (met bijbehorende uitleg) kan verwezen worden naar de site www.hisgis.nl.

⁵ Sibrandus Leo, 31-32.

⁶ Zie de uitgave van Sibrandus Leo door D.A. Wumkes, *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum* (Bolsward 1929). Een nieuwe studie en editie, nu met vertaling, wordt voorbereid door Herman Lambooj.

- ▲ Lidlumer kerken
- ▼ Lidlumer uithoven
- Klooster Lidlum
- ▨ Klooster Monnikebajum

schapen van de bokken werden gescheiden, wat in dit geval leidde tot de oprichting van een nonnenklooster op een terp bij Bajum onder Winsum, dat Sint-Michaël als patroonheilige koos en daarom officieel *Mons Sancti Michaelis* werd gedoopt. De meest voorkomende naam in de bronnen is echter Monnikebajum, wat er wel op wijst dat voor de omwonenden het beeld van het klooster bepaald werd door de dagelijks zichtbare conversen (*monachi conversi*). Sibrandus Leo dateert de verplaatsing op 1186.

De herkomstnamen van de stichters: Lidlum en Winsum, staan niet alleen voor de twee, relatief ver uit elkaar liggende (ca. 15 km) vestigingsplaatsen van beide kloosterbehuizingen, maar ook voor de twee voornaamste bezitscomplexen van de dubbelgemeenschap Lidlum-Monnikebajum. Tot 1400 was het totaal van deze goederen nog ongedeeld. Pas na de overgang van de eigen exploitatie naar het pachtsysteem die in de loop van de vijftiende eeuw haar beslag kreeg, zijn beide kloosters vermogensrechtelijk van elkaar gescheiden. Bezittingen als Felsum en Tallum, die in 1511 onder Monnikebajum geregistreerd zijn, worden door Sibrandus Leo voor de veertiende eeuw nog als ongedeeld Lidlums goed beschreven.

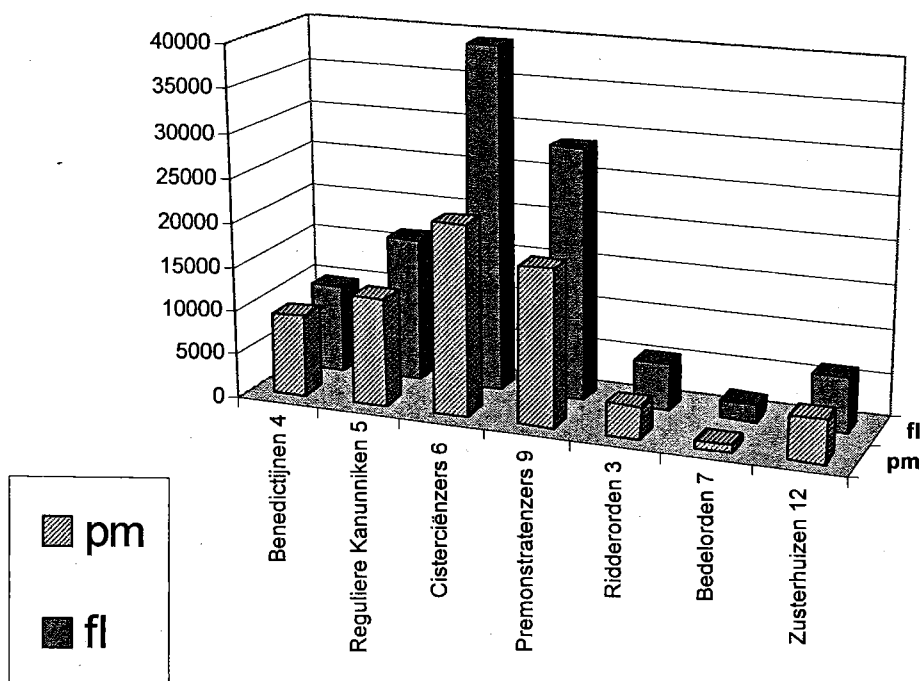
Beide hoofdnederzettingen en bezitscomplexen lagen in landschappelijk verschillende gebieden. Lidlum vindt men op de hoge en zavelige kwelderwal van Barradeel, in het noordwesten, die nog steeds bekend staat om zijn geschiktheid voor de akkerbouw. De bodemwaardering zoals we die opgenomen vinden in de perceelsregistratie van 1832, was relatief hoog voor deze streek (vergelijk kaart 2). Winsum ligt meer landinwaarts, ten zuiden van de lijn Franeker-Leeuwarden, in het lager gelegen knipkleigebied waarop alleen veeteelt kan worden bedreven. Voor beide regio's geldt echter dat ze ten tijde van de komst der kloosters al enige eeuwen in cultuur gebracht waren. Men ziet dat meteen aan de vele terpen in de directe omgeving, waarvan de meeste nog van voor de jaartelling stammen. Monnikebajum werd trouwens op zo'n oude verhoogde woonstee gebouwd. Het hoofdklooster was tot 1234 gevestigd op een vlaknederzetting maar moest in deze jaren vanwege het overstromingsrisico ongeveer 1000 m naar het zuiden verhuizen naar de terp Lidlum, tussen Tjummarum en Oosterbierum. Voor beide streken geldt echter dat er altijd nog wel koloniseringarbeid in de directe omgeving te verrichten viel. Aan de kust bij Barradeel viel op bescheiden schaal land aan te winnen en in het binnenland lonkte altijd het perspectief van hogere opbrengsten door het verbeteren van de afwatering.

Het zestiende-eeuwse bezitsbeeld en de retrospectie verder terug in de tijd

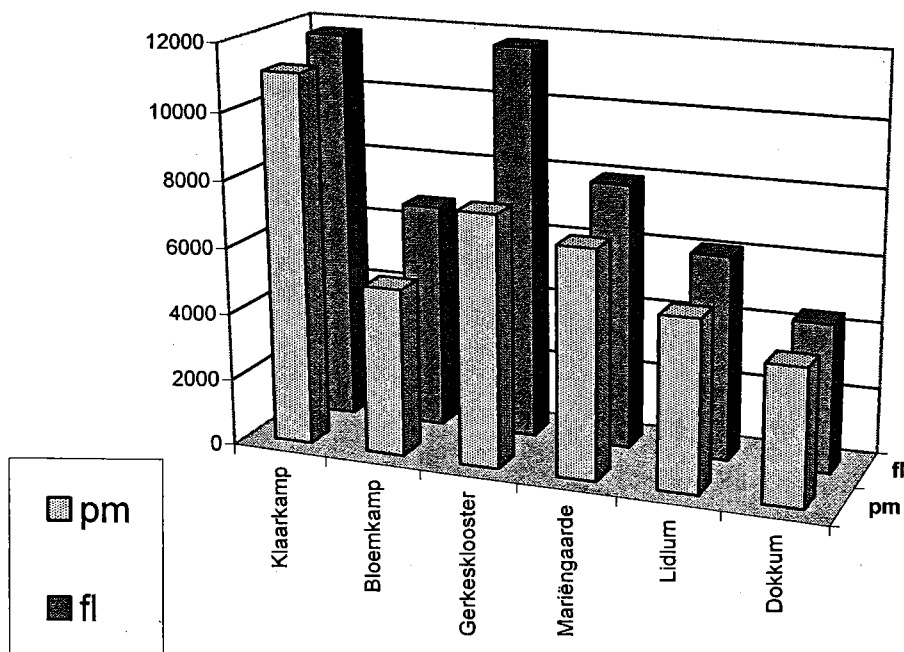
De overzichtskaart (kaart 1) laat meteen zien dat de bezitscomplexen van beide kloosters aan het eind van de zestiende eeuw niet alleen sterk geconcentreerd maar ook groot van omvang waren. Het inkomstenregister van de provinciale kloosterontvanger van 1606 bevestigt dat beeld. De landerijen van Lidlum besloegen in totaal 1345 ha vruchtbare kleigrond en die van Monnikebajum 538, wat het totaal op 1883

Kaart 1: Totaaloverzicht van de goederen en rechten van Lidlum en Monnikebajum in Noordelijk Westergo in de middeleeuwen

Grafiek 1: Bezit en waarde van het kloosterbezit in de provincie Friesland in 1606 per orde (1 pm = 0,3675 ha; 1 fl = 28 st)

Grafiek 2: Bezit en waarde van het bezit der cisterciënzener en premonstratenzer kloosters, waaronder Lidlum, in Friesland in 1606 (1 pm = 0,3675 ha; 1 fl = 28 st)

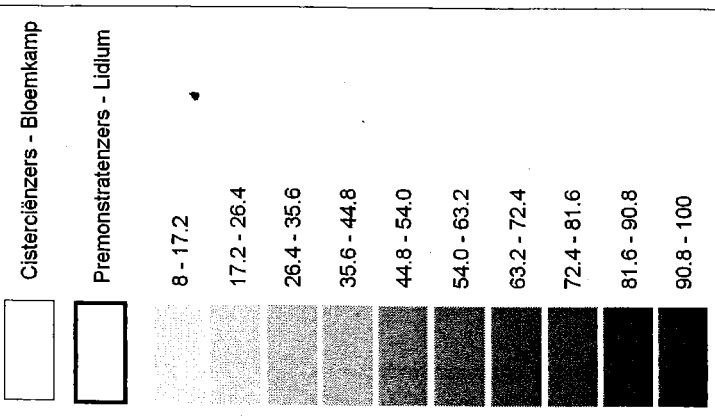
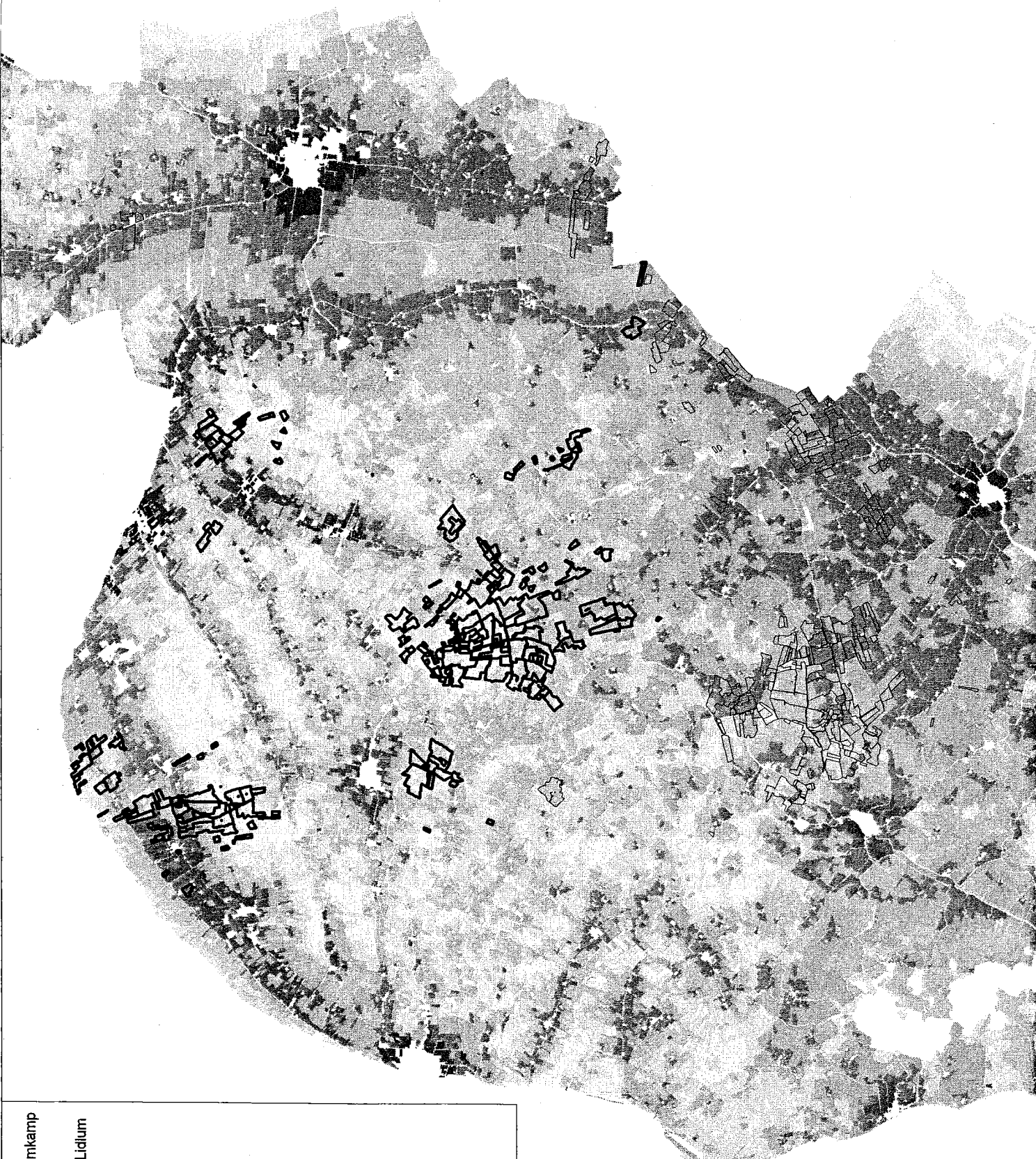

ha brengt. Vergeleken met de vele duizenden hectares die de oudste benedictijner rijksabdijen in veel streken van Europa bezaten, mag dat niet zoveel lijken, binnen de Friese verhoudingen plaatsen ze Lidlum en Monnikebajum onder de rijkste instellingen. Grafiek 1 demonstreert dat het meeste bezit, bijna tweederde van het totaal, in handen was van de cisterciënzers en premonstratenzers, waarbij de eerstgenoemden per klooster niet alleen de grootste oppervlakte maar ook de hoogste waarde wisten te boeken, zij het dat de premonstratenzers niet ver bij hen achterbleven. Zie daarvoor ook grafiek 2. De rijkste cisterciënzer abdij van Friesland was Klaarkamp met 2507 ha voor zichzelf en 705 en 883 ha voor de met haar verbonden nonnenpriorijen Sion en Nazareth (in het totaal dus 4095 ha). Voor de rijkste premonstratenzer abdij, Mariëngaarde, is een subtotaal te registreren van 1282 ha plus 894 voor haar nonnenklooster Bethlehem, wat dan samen uitkomt op 2176 ha. Dat is weinig meer dan het bovengenoemde cijfer van 1883 ha voor Lidlum en Monnikebajum. Zien we alleen naar Westergo, dan staat de twee-eenheid Lidlum-Monnikebajum vrijwel op gelijke hoogte met Klaarkamps oudste dochterklooster Bloemkamp met zijn vrouwendependance *Aula Dei* of Nijklooster. Deze cisterciënzer huizen hadden (1365 + 532) 1896 ha tezamen. Alleen wat de waarde betreft waren ze beter af dan de premonstratenzers van Lidlum: waar de Lidlumer landerijen omstreeks 1600 jaarlijks 171.546 stuiver opbrachten, beliepen de inkomsten uit die van Bloemkamp 189.762 stuiver. De reden is dat het leeuwendeel van de goederen van Bloemkamp en Nijklooster gunstiger gelegen waren, namelijk op de hooggewaardeerde jonge zeekelegronden van de voormalige Middellzee tussen Sneek en Bolsward.

Hoe dat verder ook zij, met de hier gepresenteerde kaart- en grafiekbeelden zijn we nog niet verder in de tijd terug dan het einde van de kloostertijd, omstreeks 1580/1606. Die vaststelling doet de vraag rijzen of en in hoeverre we er ook conclusies uit kunnen trekken over de bezitsverwerving en -uitbating in eerder fasen. Ten aanzien van de zestiende eeuw kunnen we wat dat betreft vrij kort zijn. Het zogenoemde *Register van de Aanbreng van 1511*, een door de hertog van Saksen ingevoerde grondboekhouding voor de omslag van de grondbelasting die voor grote gebieden van Friesland waaronder ook Noordelijk Westergo bewaard gebleven is en die een relatief nauwkeurige opgave van de huurwaarde der boerderijen bevat, laat zien dat er zich tussen 1511 en 1606 nauwelijks wijzigingen in het bezit hebben voorgedaan.⁷ Er is in die periode nauwelijks iets vanaf gegaan of bijgekomen. Als de lijsten van 1606 een grotere oppervlakte en meer opbrengst vermelden, komt dat omdat landerijen in de tussentijd beter opgemeten werden en ze voor hogere pachtprizen konden worden verhuurd.

Voor de late veertiende en vroege vijftiende eeuw ligt de situatie echter anders. In het algemeen waren dat voor de Friese kloosters roerige tijden waarin veel bezitsverliezen geleden werden. Sibrandus Leo weet te melden dat onder abt Tetardus (1386-1422) een aantal versterkte uithoven met bijbehorende landerijen verloren is gegaan, waaronder die te Berlikum, Marssum/Franjum, Sexbierum en Weidum. In de kroniek wordt zonder veel nadere informatie de Schieringse hoofddeling Sicke Sjaarda, heerser over Franeker en omstreken, als grote boosdoener aangemerkt. Hij was de voornaamste leider van het Friese (Schieringse) verzet tegen de Hollandse graaf Albrecht van Beieren die in de jaren omstreeks 1400 met steun van een aantal Friese edelen

⁷ Een uitvoerige analyse zal worden geboden in een in 2007 te verschijnen studie over *Kloosters en maatschappij in middeleeuws Friesland*.

vergeefs probeerde Friesland bewesten de Lauwers te onderwerpen. Lidlum behoorde vanouds tot de Hollandsgezinde Vetkoperse partij en moest daarom in deze tijd als vanzelf wel een van de doelwitten zijn van de groep die de Friese vrijheid wilde blijven behouden.

Verder kan opgemerkt worden dat in een eerdere fase een groot bezitscomplex met twee uithoven bij Boxum, niet ver van Leeuwarden, door de kanunniken van de hand gedaan is. Dat zou gedaan zijn omdat abt Eelco in 1332 op een van deze uithoven door opstandige conversen doodgeslagen werd. Omdat er 'bloed' aan kleefde, wilde de abdij het land hier niet langer meer in bezit hebben. Nu is dit verhaal weliswaar pas in de zestiende eeuw opgeschreven – terwijl de verering van abt Eelco, die uit de adellijke familie Liauckema afkomstig heette te zijn, eerst omstreeks 1525 op gang kwam – maar zowel de moord op de abt als het gegeven dat Lidlum ten minste één uithof in Boxum heeft bezeten, vindt bevestiging in andere bronnen.

Dat betekent dat het totale bezit van Lidlum omstreeks 1325 groter is geweest dan we het voor 1500/1600 in kaart hebben. En dat versterkt eens te meer de indruk dat de premonstratenzers in Noordelijk Westergo sinds 1182 veel succes hebben geboekt bij hun bezitsverwerving.

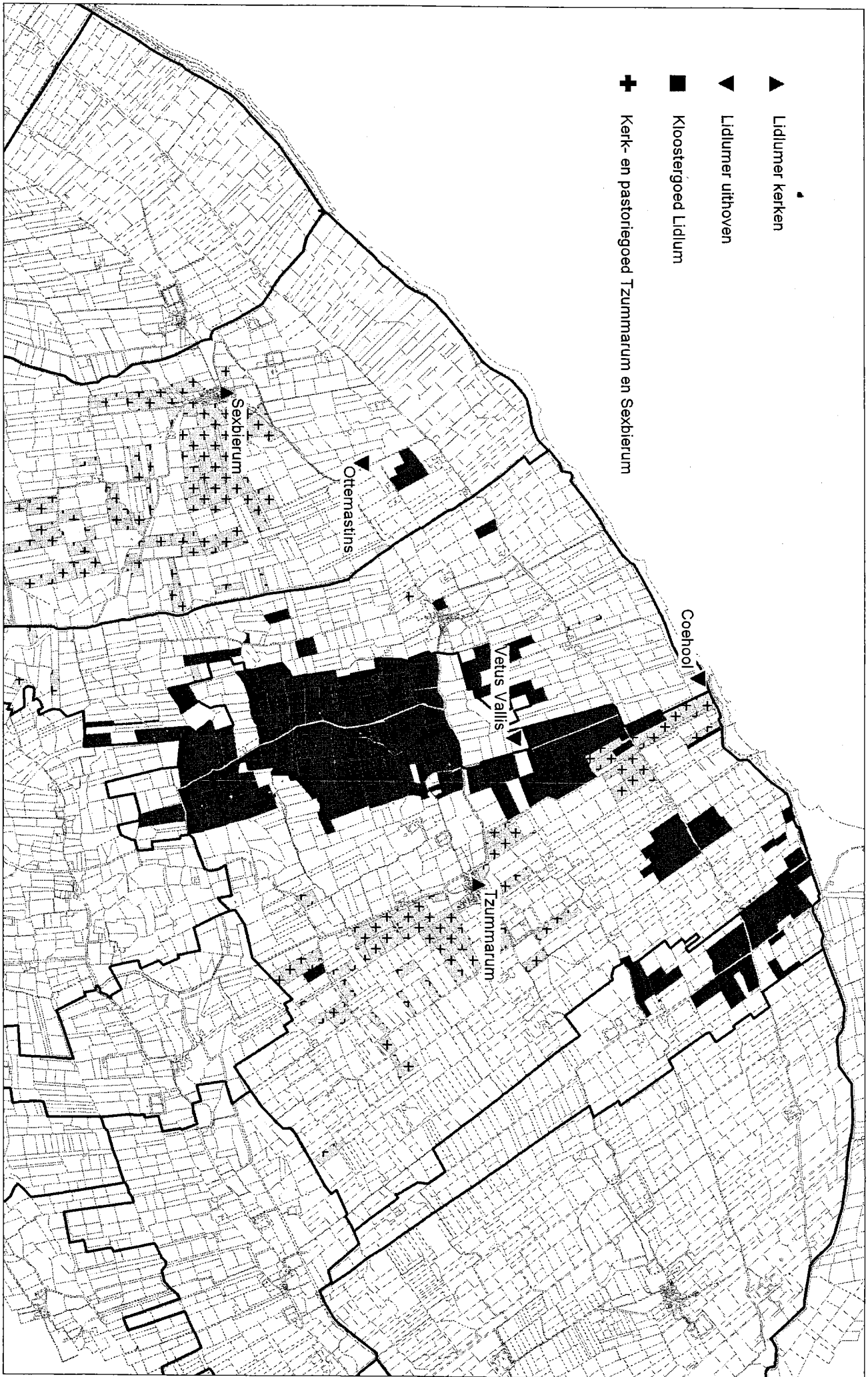
Bezitsverwerving vóór 1350: parochiekerken

Anders dan voor Mariëngaarde en Bethlehem ontbreken voor de combinatie Lidlum-Monnikebajum goede contemporaine bronnen over de bezitsverwerving in de dertiende eeuw. De kroniek van Sibrandus Leo legt sterk de nadruk op de kerken waarvan de abdij patronaats- en institutierechten in handen kreeg. Hoewel de begindotatie van het klooster geen parochiekerk omvatte, zou het van alle Friese premonstratenzer abdijen uiteindelijk de meeste zielzorgkerken verwerven. Volgens Sibrandus Leo gebeurde dat vooral door toedoen van zittende pastoors. Zij beschikten kennelijk via vererving of usurpatie over de rechten op hun kerken en waren zodanig onder de indruk geraakt van het religieuze peil van de Lidlumer gemeenschap dat ze die rechten graag aan de abdij overdroegen. Zo zou met name onder abt Hoyto (1252-1275) een serie belangrijke kerken aan de zorg van Lidlum toevertrouwd zijn, onder meer van Winsum, Oosterzee en Lutkewierum. Tegelijk met het patronaatsrecht van Winsum werden door heer Tjabbo, de pastoor, ook de aartdiakonale rechten op de kerken binnen het dekenaat Winsum aan Lidlum overgedragen; rechten die hij of een van zijn voorgangers aan zich had weten te trekken.⁸ Dat betekende dat de abt voortaan de kerkelijke rechtspraak in het dekenaat alsook de institutierechten kon uitoefenen,

⁸ *Tjaerdo Vinsomensis ecclesiae pastor, archidiaconus [add.: hereditarius] eiusdem sedis, potens divitiis quoque pollens, ordinis Praemonstratensis suscepto habitu omnia ad monasterium transfert.* Sibrandus Leo, 38-40.

Kaart 2: De omtrek van de premonstratenzer (Lidlum) en cisterciënzer (Bloemkamp) goederen in Noordelijk Westergo tegen de achtergrond van de bodemwaardering van 1832

- ▲ Lidlumer kerken
- ▼ Lidlumer uithoven
- Kloostergoed Lidlum
- ✚ Kerk- en pastoriegoed Tzummarum en Sexbierum

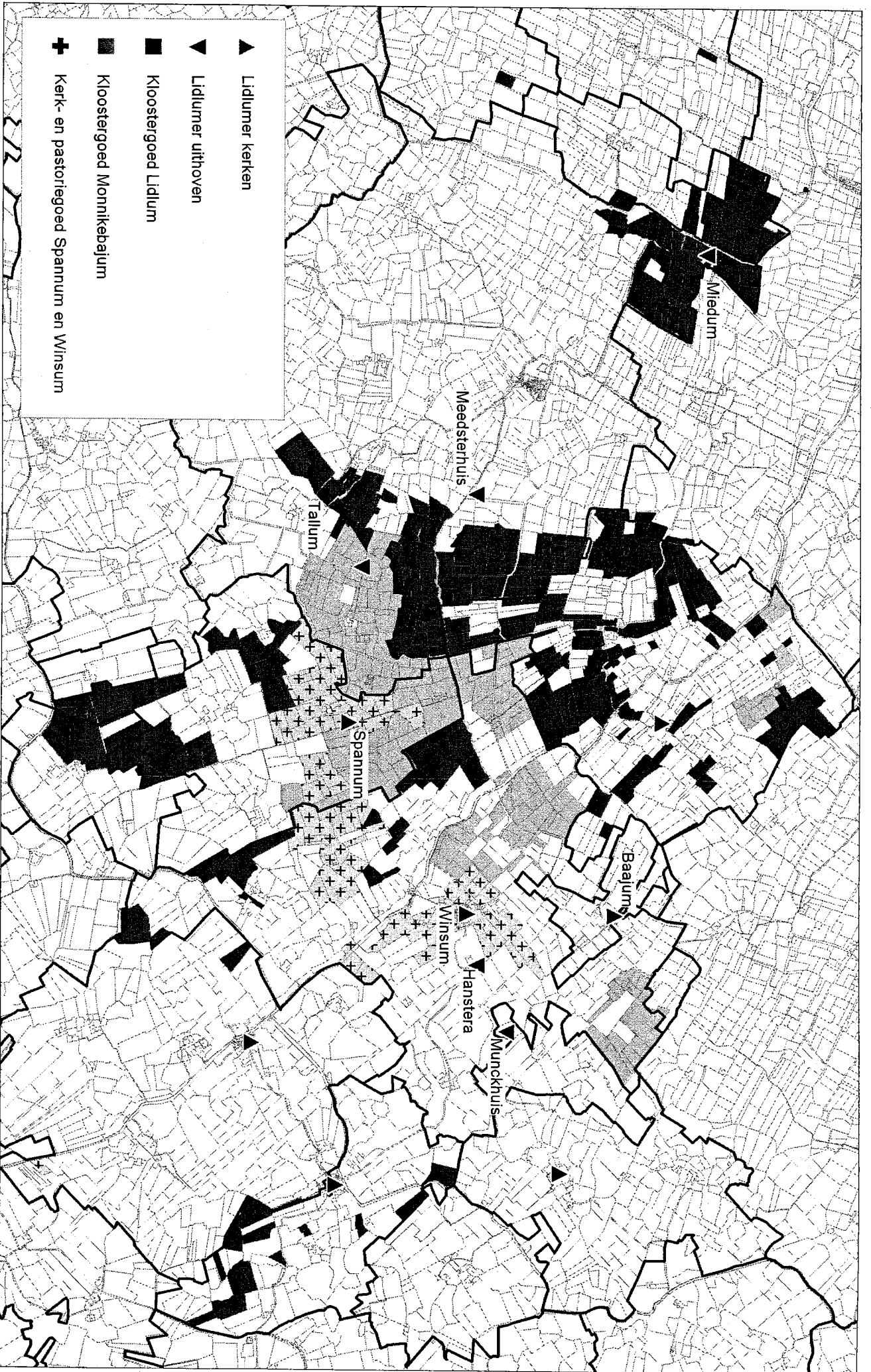
wat hem herhaaldelijk in conflict zou brengen met de Utrechtse proost van het Sint-Janskapittel, aan wie het aartsdiaconaat van Westergo toekwam. Ondanks deze aanwinst is het niet zo dat de abt nu in alle kerken die onder de Winsumer seendstoel hoorden, steeds eigen kanunniken als pastoors kon aanwijzen. Voor zover we er gegevens over hebben, zijn de meeste zielzorgers hier seculiere geestelijken geweest, met uitzondering dan van die te Winsum, Spannum en Bajum.⁹

Ook van een aantal grote en oude parochiekerken, waarvoor Lidlum wel de pastoors zou leveren, wordt gemeld dat ze door lokale kerkbezitters aan de abdij overgedragen werden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kerken van Sint-Sixtus te Sexbierum, Sint-Michaël te Berlikum en Sint-Dionysius te Spannum, die door toedoen van abt Eelco (1325-1332) aan de abdij kwamen en waarop de abt dus ook persoonlijk rechten moet hebben kunnen laten gelden. Het is in ieder geval de vraag of dat voor Sexbierum zo gegaan is. Als een der hoofdkerken van het latere decanaat Barradeel lijkt ze een oude bisschoppelijke eigenkerk te zijn geweest. Het is moeilijk voorstelbaar dat de overdracht zonder de medewerking van de bisschop heeft kunnen geschieden; dat geldt eveneens voor de Sint-Martinuskerk van Tjummarum (dichtbij het klooster zelf) en de Sint-Laurentiuskerk van Menaldum. Vijf van de acht voornaamste zielzorgkerken van Lidlum zijn daar dan ook meteen mee genoemd. De overige drie waren die van Winsum, Bajum en Hoorn op Terschelling. Behalve Bajum waren dat in het algemeen rijke tot zeer rijke pastoraten.

Geen van die kerken was echter geheel geïncorporeerd. De abdij oefende het collatie-recht uit, wat inhield dat de abt er een van zijn kanunniken als pastoor mocht presenteren en soms ook institueren. Een bijzonderheid met betrekking tot de kloosterpastoraten in juist Friesland is dat de abten, proosten of commandeurs hier niet alle zeggenschap in hadden; in veel gevallen had de parochie het recht zelf een kandidaat uit de conventsgemeenschap ter presentatie aan de kloosteroverste voor te dragen. Een gevolg van deze constructie was dat de fondsen waaruit het levensonderhoud van de pastoor en het bouwkundig onderhoud van de kerk werden betaald, zelfstandig bleven functioneren. In Friesland bestonden die fondsen vrijwel altijd uit complete boerderijen – van tienden was hier in de late middeleeuwen geen sprake meer, vermoedelijk omdat het een veeveeltgebied was waarin tienden lastig te consolideren waren. Het pastoriefonds werd overigens steeds door de pastoor zelf beheerd, het patroonsfonds ofwel de kerkfabriek stond onder beheer van de kerkvoogden. Omdat deze fondsen na de reformatie vrijwel onveranderd bleven bestaan, zijn ze in het algemeen ook goed in kaart te brengen, apart van en naast de kloostergoederen. Op onze kaarten zien we ze, in het bijzonder voor het centrale Lidlumer complex rondom Winsum en Spannum (kaart 4), geheel ingesloten door kloostergoed.

⁹ Ik dank deze informatie aan drs. O.D.J. Roemeling te Hardegarijp, die een studie voorbereidt over de geestelijken in middeleeuws Friesland.

Kaart 3: Reconstructie van het bezitscomplex van Lidlum, in de directe omgeving van de abdij, in Barradeel

- ▲ Lidlumer kerken
- ▲ Lidlumer uithoven
- Kloostergoed Lidlum
- Kloostergoed Monnikerbajum
- + Kerk- en pastoriegoed Spannum en Winsum

Miedum

Meesterhuis

Tallum

Spannum

Winsum

Hanstera

Wlunckhuis

Baajum

Talleum

Bezitsverwerving en uitbating vóór 1350: de uithoven

Zoals we de verwerving van parochiekerken maar met moeite kunnen belichten, zo moeten we door gebrek aan bronnen ook noodgedwongen vaag blijven over de eerste dotaties en de uitbreiding van het grondbezit. Een nadere inventarisatie van de beschikbare gegevens over uithoven en conversen brengt voor Lidlum in elk geval wel aan het licht dat het systeem van eigen exploitatie in uithoven op grote schaal door deze abdij is toegepast. Duidelijk is ook dat dit systeem succesvol is geweest en tot een sterke expansie heeft geleid, in het bijzonder in de tweede helft van de dertiende eeuw. Een aantal uithoven is te herkennen aan het naamsbestanddeel *monnikhuis* in allerhande spellingvarianten. Sibrandus Leo, in wiens tijd al lang geen uithoven meer functioneerden, geeft er een uitgebreide beschrijving van.¹⁰ Het waren volgens hem enorme bezittingen aan land, *allodia* en grangiën genaamd, die in belangrijke mate met behulp van lekenbroeders en leken onderhouden werden; 'alles wat van de opbrengsten, boven wat er voor hun noodzakelijk onderhoud nodig was, overbleef aan zuivelproducten, vee, veldvruchten en wat er nog meer werd voortgebracht, leverden zij zeer getrouw en gehoorzaam in het klooster af aan hun abt en procurator.' En omdat zodoende veel monniken gevoed werden, zouden deze *grangiae* de naam van *monnikhuizen* hebben gekregen! In werkelijkheid ligt dat iets anders. Omdat microtoponiemen gewoonlijk verwijzen naar de gebruiker in plaats van naar de eigenaar, lijkt het erop dat de monnikhuizen hun naam dankten aan de *monachi conversi* die erop leefden, werkten en ze ter plaatse beheerden.¹¹ Voor de premonstratenzers in Friesland geldt overigens dat met monniken steeds conversen werden bedoeld.¹² We zagen dat al bij de naam van Monnikebajum.

De oudste gegevens, als we ten minste de vermeldingen van Sibrandus Leo over de activiteiten onder de oudste serie abten mogen vertrouwen, hebben betrekking op de *possessio Tallum* onder Spannum die als uithof aan abt Syardus (overleden vóór 1233) werd toegewezen om er zijn laatste levensjaren te slijten. In 1511 blijkt de uithof in twee pachtboerderijen (Groot en Klein Tallum) gesplitst met een gezamenlijke oppervlakte van 200 gemet (ca. 75 ha). Verder wordt ook al vroeg melding gemaakt van de uithof *Vet(us) Vallis*, in feite het oude abdijcomplex dat in een uithof was getransformeerd toen de abdij in 1234 naar de terp Lidlum was verhuisd. Sibrandus Leo schrijft dat conversen van deze uithof na de grote stormvloed van 1287 meehielpen de dijken te herstellen. Toen het bij een van de vetes met de Sjaarda's omstreeks 1400 werd verwoest, werd het door de kloosterlingen nog zo belangrijk geacht dat ze er de koestallen zo snel mogelijk weer lieten opbouwen.

¹⁰ Sibrandus Leo, 46-47.

¹¹ E. Schubert, 'Grundherrschaft im Lichte der Namenforschung', in: H. Patze ed., *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter II* (Sigmaringen 1983) 75-96, hier 90-93.

¹² A. Wybrands, *De abdij Bloemhof te Wittewierum in de 13^e eeuw* (Amsterdam 1883) 5. Bij de Friese ridderordehuizen, die immers ook geen monniken kenden, vinden we ook tal van monniktoponiemen die naar lekenbroeders verwijzen.

Kaart 4: Reconstructie van het bezit van Lidlum en Monnikebajum rondom Winsum, in het gebied ten zuidoosten van Franeker

Lidlum heeft juist in deze tijd nog twee andere voormalige kloostercomplexen tot uithoven kunnen bestemmen, te weten het benedictijnse vrouwenkloostertje Franjum onder Marssum, dat in 1270 door de bewoonsters uit armoe aan de abdij werd overgedragen, en een dubbelklooster van de orde van Maria Magdalena, Miedum genaamd, dat tussen Franeker en Tjum lag. Franjum is na de verwoesting tijdens de troebelen van omstreeks 1400 kennelijk van de hand gedaan, want er zijn geen sporen meer van te vinden. Dat geldt niet voor Miedum. In een Oudfriesse oorkonde duikt het op als *Medema claester*.¹³ Het werd na de grote stormvloed van 1287 door zijn kloosterlingen ter incorporatie aangeboden aan Lidlum. De mannelijke conventualen werden daarop in Lidlum ondergebracht, de vrouwelijke uiteraard in Monnikebajum. De Miedumer uithof is op de kaarten goed te herkennen als een op zichzelf staand bezitscomplex dat in 1606 uit twee grote pachtboerderijen bestond die samen 228 pm (ca. 80 ha) besloegen. Een andere uithof waarvan de grootte eenvoudig bepaald kan worden, was de *dom(us) seu curt(is) Meynsterhus* of *Meedsterhuys* tussen Tjum en Spannum, waaruit in 1511 door het generaal kapittel een pensioen werd toegewezen aan de oud-abt van Lidlum Petrus Valck.¹⁴ Ook dit complex zien we in 1606 bestaan uit drie pachtboerderijen van tezamen 244 pm (ca. 85 ha). Het enige losse bezitscomplex dat we verder in de zestiende eeuw nog buiten het abdijcomplex te Lidlum, de goederen rondom Monnikebajum en de hier besproken uithof Miedum tegenkomen, te weten het *castrum Valinga* ofwel Fellingwird aan de oostkant van de parochie Menaldum, lijkt ook al zo'n uithof van bijna 200 pm te zijn geweest, die later in twee pachthoeven werd verhuurd.

Het zou te ver voeren hier ook de gegevens van de andere uithoven nog op te voeren. In totaal blijken er zo'n twaalf tot dertien van dergelijke *grangiae* te achterhalen, waarmee niet gezegd is dat Lidlum er ook even zoveel heeft uitgebaat. Vermoedelijk waren het er meer. Wel wil ik hier melding maken van de drie Lidlumer *grangiae* met een monnikhuis-toponiem: het *monnikehuis* (Fr. *muontsehûs*) van Winsum, het *munckhuystere guedt* van Spannum en het in verband met de moord op abt Eelco al ter sprake gebrachte *munckhuys* onder Boxum. In alle drie de gevallen gaat het om forse boerderijen van ca. 100-120 pm (40-50 ha) die in de tijd dat we ze op het spoor komen, door Lidlum of Monnikebajum aan leken werden verpacht.

Voor het bedrijf dat op deze uithoven werd uitgeoefend, kunnen we het beste verwijzen naar de gegevens over de uithoven Westerhuis en Oosterhuis van Mariëngaarde op het eiland Marken anno 1344. Die zijn overgeleverd omdat Marken toen door graaf Willem IV van Holland-Henegouwen in beslag genomen werd in verband met zijn uiteindelijk mislukte veroveringstocht naar Friesland.¹⁵ De oppervlakte van Westerhuis en Oosterhuis tezamen besloeg 346 deimten, dat is ca. 200 ha, hetgeen uitkomt op zo'n 100 ha per uithof. De overige landerijen werden aan eilandbewoners verpacht. De veestapel van het Westerhuis telde 20 paarden, 55 koeien, 4 vaarzen, 1 stier, 2 ossen, 6 kalveren en 5 varkens; tegenover die van Oosterhuis 8 paarden, 33 koeien, 4 vaarzen, 2 stieren 10 kalveren en 13 varkens. Het zijn cijfers die duidelijk maken dat deze bedrijven in veeteelt en zuivelproductie gespecialiseerd waren,

¹³ *Oudfriesche Oorkonden* I, P. Sipma ed. ('s-Gravenhage 1927) nr. 64 (1439).

¹⁴ 'Acta et decreta capitulorum generalium ordinis Praemonstratensis, II (1501-1530)', J.B. Valvekens ed., *Analecta Praemonstratensia* 45 (1969): 1511.

¹⁵ Lambooj en Mol, *Vitae Abbatum*, 91.

gegeven ook de omstandigheid dat de rest van de inboedel een groot aantal emmers, tinnen, melkvaten, troggen, zeven, een karn en kaasstenen bevatte.

Anders dan bij Mariëngaarde lijkt bij Lidlum geen sprake van economische differentiatie, of het moest zijn dat de uithoven aan de kust bij Lidlum en Tjummarum zich op de teelt van haver en gerst en andere akkerbouwproducten hebben toegelegd terwijl de uithoven in het lagere kleigebied zich in de veeteelt specialiseerden. Bij gebrek aan een achterland met veen- en zandgronden waren er op korte afstand voor Lidlum geen uithoven in te richten voor de roggeteelt, de turfexploitatie of de schapenhouderij. We moeten daarom aannemen dat de abdij geen autarkie kon nastreven maar haar uithofproductie deels op de markt heeft afgestemd om geld te genereren teneinde broodgraan en ook bouw materiaal te kunnen aanschaffen.

Het werk op al deze uithoven kan niet uitsluitend door conversen verricht zijn. Vermoedelijk waren zij behalve als ambachtslieden vooral actief als bedrijfsleiders. Men gaat er tegenwoordig vanuit dat veel van de handenarbeid op de uithoven door lekenpersoneel in loondienst is verricht. Toch mag ook voor Lidlum worden aangenomen dat de abdij tot ver in de veertiende eeuw grote aantallen conversen in zijn gemeenschap heeft geteld. Bekend zijn de buitengewoon omvangrijke populaties die volgens Sibrandus Leo door de ordevisitatoren na de ramp van 1287 in de grote Friese kloosters – die niet door het water waren bedreigd – werden aangetroffen. De gemeenschap van Lidlum zou toen niet minder dan 600 leden hebben geteld.¹⁶ Het kan zijn dat een deel van de *familia* onder dit getal is begrepen, maar dan moet een ander substantieel deel uit conversen hebben bestaan. Een verhouding tussen kanunniken en conversen van 1:3 of zelfs 1:4 was in de premonstratenzer abdijen in Westfalen en het Rijnland in de dertiende eeuw in ieder geval niet ongewoon volgens de nauwkeurige, op de studie van *necrologia* gebaseerde berekeningen van Bruno Krings.¹⁷

Uit de kroniek van Sibrandus Leo wordt wel duidelijk dat de abdijsleiding tot ver in de veertiende eeuw veel belang hechtte aan de eigen uitbating van deze bedrijven. Dat was niet alleen om economische redenen – we noemden al het herstel van de veestallen in *Vetus Vallis* omstreeks 1400 – maar ook uit overwegingen van uitstraling van macht en aanzien. Een groot aantal werd namelijk van een stins of steenhuis voorzien en verder beschermd met een gracht. Men moet zich de Friese stinzen uit die tijd voorstellen als kleine mottekastelen zoals die aan het eind van de twaalfde eeuw ook nog in grote aantallen in Holland, Zeeland en Vlaanderen werden aangetroffen.¹⁸ Sibrandus Leo noemt zulke *castra* voor Valinga onder Menaldum, Wobbinga onder Weidum, Ottama onder Sexbierum (waarvan de wier of motte nog intact gebleven is) en het voormalige Miedumer klooster dat vanwege zijn ligging pal onder de Sjaardagoederen geregeld door de Franeker hoofdelingen werd geterroriseerd. Hoewel we ons moeten realiseren dat niet alle informatie die Sibrandus Leo aanreikt even betrouwbaar is, lijkt diens verhaal over de stinsbouw ter bescherming

¹⁶ Sibrandus Leo, 43.

¹⁷ Bruno Krings, 'Laien im Kloster und seinem Umfeld im Mittelalter', in: *Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters*. Bijdragen van de twaalfde contactdag van de Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden – zaterdag 20 april 2002, Delft (Averbode 2002) 31-46.

¹⁸ G.J. de Langen en P.J. Noomen, 'Stinzen, states en versterkingen', in: G.J. de Langen e.a. (red.), *Verborgen verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland* (Sneek 1996) 43-55.

van de uithoven in grote lijnen wel te kloppen. Ook andere Friese kloosters zien we zich in de tweede helft van de veertiende eeuw versterken door het aanleggen van grachten en het doen optrekken van stenen gebouwen. En wie de nog niet zo lang geleden te voorschijn gekomen Robleskaart van Lidlum met betrekking tot het jaar 1572 bekijkt, ontwaart daarop meteen de door zijn hoogte van verre zichtbare abtshof annex stins (*Spectabiles abbatis aedes, prae caeteris celsitudine conspicuas*) die daar volgens Sibrandus Leo in het begin van de veertiende eeuw door abt Pibo Sibranda (1309-1325) werd opgericht.¹⁹

Het 'imperium' van Lidlum tot 1400 ruimtelijk bezien

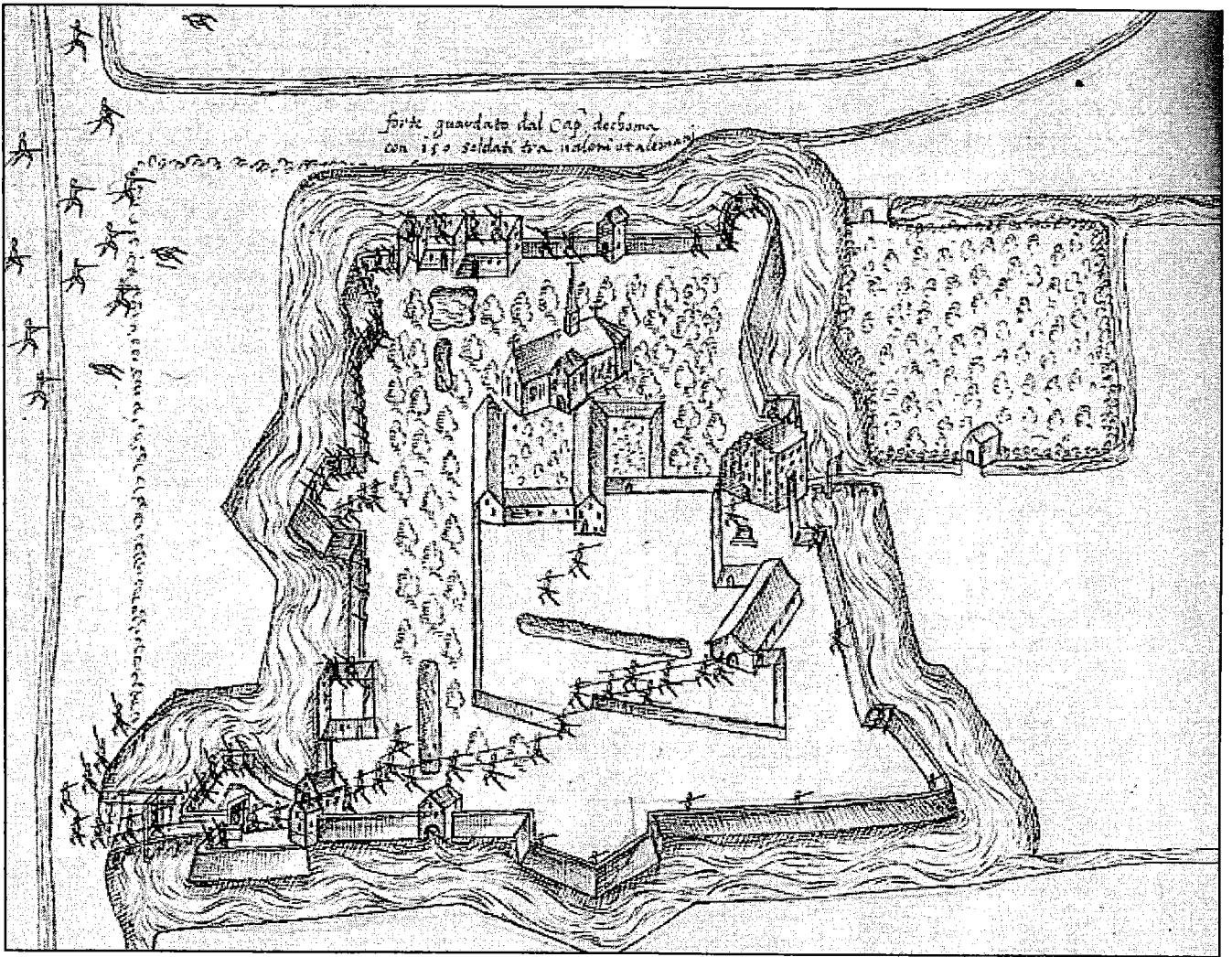
Zo lijkt Lidlum als kloostergemeenschap vooral in de periode tot 1400 zeer zichtbaar te zijn geweest voor de bevolking van Noordelijk Westergo, niet alleen door haar zielzorgers en vele conversen maar ook door de concentratie van haar bezit en de ruimtelijke werking die van de uithofcomplexen is uitgegaan. Dat juist het geheel van goederen rondom Winsum zo omvangrijk is geworden, kan geen toeval zijn. Als de kloosterlingen van Lidlum door toevallige omstandigheden op vlotte wijze een op zichzelf staand complex konden verwerven, zoals bijvoorbeeld dat van het klooster Miedum, lieten ze dat niet na. Wanneer de abdij echter zelf haar expansie kon sturen, met behulp van intrededonaties, ruilinkomsten en de opbrengsten van het eigen kloosterbedrijf, dan koos ze voor de versterking van haar reeds bestaande zwaartepunten. Uit het kaartbeeld blijkt dat het Winsumer complex daarvan het belangrijkste was. Op zeer korte afstand van elkaar vinden we hier drie zielzorgkerken (Winsum, Bajum en Spannum) en ten minste vijf uithoven (Meedsterhuis, Monnikerhuis Winsum, Monnikerhuis Spannum, Felsum en Tallum) met bijna 1000 ha land in de directe omgeving plus het daartussenin liggende bezit van pastorieën die door Lidlumer kanunniken beheerd werden. Men zou het haast een eigen imperium kunnen noemen, waarover de abt zijn kromstaf zwaaide, gesteund door de Moeder Gods en Sint-Michaël. Het was dan wel een informeel imperium, omdat er geen jurisdictie aan verbonden was en de abt zelf geen directe macht uitoefende over de andere grondbezitters binnen de parochies in kwestie. Dat laat echter onverlet dat de eraan verbonden invloed door de band met de parochianen en de zeggenschap over de eigen lekenbroeders en het talrijke dienstpersoneel zeer groot konden zijn.

Hoewel we weinig weten over het uiterlijk van de uithoven – er is in heel Friesland nog niet één monnikhuis archeologisch onderzocht – mogen we aannemen dat ze een zekere uitstraling hebben gekend. Van de Klaarkampster uithof van Betterwird bij Dokkum is bekend dat er een brouwerij en een bakkerij aan verbonden waren.²⁰ En verschillende monnikhuizen waren aan het eind van de vijftiende eeuw groot genoeg om vier tot vijf pachtersgezinnen te kunnen huisvesten. Een flink aantal is verder op achttiende-eeuwse kaarten als omgrachte erven ('moated sites') te herkennen. Al valt moeilijk na te gaan of die grachten reeds uit de veertiende eeuw stamden of pas na 1500 door rijke pachters werden aangelegd, de uithoven waren ook qua gebouwencomplex vele malen groter dan het doorsnee gezinsbedrijf. Daarbij moeten ze alleen al door de afstand van het huis tot de bewoonde omgeving aanzien en ontzag ingeboezemd hebben. De versterking en bescherming ervan door het aanleggen van

¹⁹ Sibrandus Leo, 45.

²⁰ J.A. Mol, 'De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit', *De Vrije Fries* 71 (1991) 29-52, hier 45.

Afb 1. Vogelvluchtafbeelding van de abdij Lidlum op de Robleskaart van 1572

stijnen aan het eind van de veertiende eeuw zal dat ontzag alleen maar hebben doen toenemen.

Het is speculeren waarom Lidlum meer in dit bezitszwaartepunt heeft geïnvesteerd dan in de directe omgeving van de abdij. Voorlopig lijkt me de politieke en sociale machtsconstellatie van doorslaggevend belang te zijn geweest. In Barradeel waren vanouds meer en ook machtiger hoofdelingen (allodiale Friese edelen) gevestigd waarmee – in de landsheerloze vetesamenleving die Friesland in die tijd nog was – rekening moest worden gehouden. Lidlum lag ingeklemd tussen de adellijke machtsposities van de Hibma's en hun voorgangers in Oosterbierum aan de westkant en van de Roorda's in Tjummarum aan de oostkant. Expansie naar een van beide zijden moest tot repercussies leiden en deed dat ook, getuige de vele berichten van Sibrandus Leo over onverhoedse overvallen door hoofdelingen uit de Roorda-clan. In het algemeen kan trouwens vastgesteld worden dat de Friese en Groningse kloosters weinig bezit hadden op de hoge oeverwalgronden en terpruggen langs de kust waar juist de machtsposities van dit soort lieden werden gevonden. Ook bij de reconstructie van het land van Mariëngaarde²¹ valt op dat het klooster wel veel goed verwierf in het meer landinwaarts gelegen knipkleigebeid alsook direct aan de kust met recent aangewonnen nieuwland, maar niet op de qua bodemvruchtbaarheid hooggewaardeerde kwelderrug waarop de oude kerken van Stiens, Hallum en Ferwerd lagen en de adel zijn voornaamste machtsbases had. In die zin waren de posities van kloosters en hoofdelingen c.q. edelen min of meer complementair aan elkaar.

Typisch norbertijns zou ik ook daarom dit Lidlumer kloosterlandschap niet willen noemen. Ook het element van het ruimtelijke samengaan van de activiteit van de zielzorger en die van de gronduitbater is niet als zodanig aan te duiden. Cisterciënzers, die volgens hun regel geen kerken mochten bezitten en zielzorg uitoefenen, misten het contact met, en de beïnvloeding van parochianen. Maar de premonstratenzers waren niet de enige regulieren die zich in Friesland met de *cura animarum* bezighielden. Ook bij de augustijner koorheren, de benedictijnen en de ridderorden vinden we combinaties van zielzorg en directe exploitatie van grondbezit. In de praktijk stuiten we in Friesland echter maar op weinig uithoven die met pastorieën verbonden waren. Binnen de twee voornaamste bezitszwaartepunten van Lidlum is er in elk geval niet één aan te wijzen.

Tot slot

Na 1400 verloor dit kloosterlijke landschap sterk aan samenhang en uitstraling. Dat komt in de eerste plaats door de omvorming van de uithoven. De stinsbouw bij de monnikhuizen heeft Lidlum uiteindelijk weinig gebaat. Het uithofsysteem, dat in de Friese landen door bijna alle plattelandskloosters werd toegepast, was in de tweede helft van de veertiende eeuw al op zijn retour en moest in de eerste decennia van de vijftiende eeuw definitief worden opgegeven. De belangrijkste factor lijkt een demografische te zijn geweest. Ook Lidlum kreeg te weinig lekenbroeders om het systeem gaande te kunnen houden. De abdij kon niets anders doen dan de uithoven in delen opsplitsen en die aan één of meer individuele pachters verhuren. We zagen al dat Lidlumer uithoven later in twee pachthoeven waren verdeeld. Van een aanvankelijke

²¹ Zie de bezitsreconstructie in Lambooi en Mol, *Vitae Abbatum*, 94-95.

opdeling in losse landen die aan tal van kleine pachters verhuurd konden worden, zoals Bas van Bavel het voor Mariënweerd vond, was in Friesland geen sprake. Het lijken meteen grote pachters te zijn geweest aan wie de uthoven in huur werden gegeven.

Daarbij was ondertussen het religieuze ideaal van de kloosterwereld sterk veranderd. De nieuwe vroomheid van de Moderne Devotie, die via hervormingscongregaties als Windesheim en de Colligatie van Sibculo ook de bestaande orden beïnvloedde, propageerde de bescheiden terugtrekking uit de wereld. En dat moest negatief uitwerken op die orden die de zielzorg tot hun hoofdtaken rekenden. De conventsgemeenschap van Lidlum is daardoor kleiner geworden en minder zichtbaar voor de buitenwereld – de nonnen van Monnikebajum waren door hun regime zonder meer al nauwelijks mobiel. Wat bleef waren de acht tot negen witheren-pastors van Lidlum die op hun relatief rijke pastorieën nog tot 1580 de norbertijnse traditie van toegepaste bijbelkennis en pastorale zorgzaamheid zouden voortzetten.

Curricula van de sprekers

B.J.P. van Bavel

Bas van Bavel is in 1964 geboren in Breda. Na zijn studie in Utrecht is hij werkzaam geweest aan de universiteiten van Utrecht, Gent en Amsterdam, en sinds 2001 is hij benoemd aan de Universiteit Utrecht. Daar is hij onderzoeksleider en doceert hij Economische Geschiedenis aan de opleidingen Economie en Geschiedenis. Daarnaast is hij bestuurslid van een zestal wetenschappelijke en maatschappelijke organisaties.

Amersfoortseweg 10 b-1, NL-3705 GJ Zeist

K.A.H.W. Leenders

K.A.H.W. Leenders werkt als demograaf bij het provinciaal bestuur van Zuid-Holland in Den Haag. In zijn vrije tijd is hij historicus-geograaf. De regio waar zijn aandacht vooral naar uitgaat is een min of meer vierkant gebied (3600 vierkante kilometer) ten oosten van de lijn Antwerpen-Rotterdam, ongeveer de helft ervan ligt in Nederland, de andere helft in België. In 1985 werd zijn onderzoek bekroond naar veranderingen in het landschap en de economische ontwikkeling die verband hielden met het door mensenhand verdwijnen van een Holocene veenlaag. Dit onderzoek werd gepubliceerd in 1989 (zie p. 29). In 1996 promoveerde hij op het proefschrift *Van Turnhoutervoorde tot Strienmonde*, over de geschiedenis van zijn studiegebied gedurende de middeleeuwen (400-1350).

Elspeetstraat 13, NL-2573 HM Den Haag
<http://users.bart.nl/~leenders>

J.A. Mol

Hans Mol (°1954) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam, alwaar hij in 1991 promoveerde op een studie over de Friese kloosters van de Duitse Orde. Hij is onderzoeksmedewerker middeleeuwse geschiedenis aan de Fryske Akademy in Leeuwarden en bijzonder hoogleraar geschiedenis van middeleeuws Friesland aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert over middeleeuwse geschiedenis van de Friese landen en over de geestelijke ridderorden in de Nederlanden. Verder is hij betrokken bij de ontwikkeling van een historisch GIS voor Friesland (www.hisgis.nl). Tot zijn belangrijkste publicaties behoort een samen met Herman Lambooy geschreven studie over de premonstratenzer abdij Mariëngaarde bij Hallum, met een uitgave van de *Vitae abbatum Orti Sancte Marie* (zie p. 33, noot 2).

Doelestraat 2-4, NL-8900 Ljouwert

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

dr. B.J.P. van Bavel, *onderzoeker NWO / Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit Utrecht*

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne te Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

prof.dr. A.-J.A. Bijsterveld, *bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit Tilburg*

dr. L.C. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en vicepreses van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en secretaris van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

dr. S. van de Perre, *lector Sociale Hogeschool K.V.M.W. Gent, onderzoeker F.W.O./K.U.Brussel; research fellow Centrum voor Fiscale Geschiedenis, EHSAL, Brussel*

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel en pastoor van Arendonk.*

De Werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, Abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzerorde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, Abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, Abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzerorde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, Abdij van Postel
De stadshoven van de premonstratenzerabdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, Abdij van Middelburg
Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, Abdij van 't Park
Norbertijnen in de politiek

Achtste contactdag, zaterdag 16 mei 1998, Abdij van Rolduc
Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré

Negende contactdag, zaterdag 8 mei 1999, Ninove
Middeleeuwse premonstratenzer kerken

Tiende contactdag, zaterdag 13 mei 2000, Fryske Akademy te Leeuwarden
Norbertijnen in Westlauwers Friesland

Elfde contactdag, zaterdag 28 april 2001, Abdij van Grimbergen
Norbertijnen en Wetenschap

Twaalfde contactdag, zaterdag 20 april 2002, Stadsherberg de Mol te Delft
Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters

Dertiende contactdag, zaterdag 24 mei 2003, Abdij van Averbode
De Norbertijnen en de Barok in de Nederlanden

Veertiende contactdag, zaterdag 8 mei 2004, Landgoed Mariënwaerdt
Norbertijner Abdij-economie en Landschap

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode,
h.janssens@abdiijaverbode.be

Lijst der illustraties

J.A. Mol.	<i>Een premonstratenzer landschap in Friesland: het 'imperium' van Lidlum en Monnikebajum ruimtelijk gezien</i>	31-51
Kaart 1	Totaaloverzicht van de goederen en rechten van Lidlum en Monnikebajum in Noordelijk Westergo in de middeleeuwen	36
Kaart 2	De omtrek van de premonstratenzer (Lidlum) en cisterciënzer (Bloemkamp) goederen in Noordelijk Westergo tegen de achtergrond van de bodemwaardering van 1832	40
Kaart 3	Reconstructie van het bezitscomplex van Lidlum, in de directe omgeving van de abdij, in Barradeel	42
Kaart 4	Reconstructie van het bezit van Lidlum en Monnikebajum rondom Winsum, in het gebied ten zuidoosten van Franeker	44
Grafiek 1	Bezit en waarde van het kloosterbezit in de provincie Friesland in 1606 per orde	38
Grafiek 2	Bezit en waarde van het bezit der cisterciënzer en premonstratenzer kloosters in Friesland in 1606	38
Afb. 1	Vogelvluchtafbeelding van de abdij Lidlum op de Robleskaart van 1572	49

Inhoudsopgave

Inleiding	5
B.J.P. van Bavel. <i>Norbertijner abdijen en landschap in de Nederlanden, 12de-16de eeuw: eenheid of verscheidenheid?</i>	7
K.A.H.W. Leenders. <i>Norbertijnen en Norbertinessen: turf en landschap</i>	13
J.A. Mol. <i>Een premonstratenzer landschap in Friesland: het 'imperium' van Lidlum en Monnikebajum ruimtelijk gezien</i>	31
Curricula van de sprekers	53
Deelnemerslijst	55
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden	59
Lijst der illustraties	61
Inhoudsopgave	63